

Yayın Geliş Tarihi: 11.06.2024

Yayına Kabul Tarihi: 27.09.2024

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Karakılıç, Cem, "Osmanlı-Türk Tarihi Araştırmalarında Özgün Bir Kaynak: Ermenice Salnameler", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 76 (2024): 123-168.

Araştırma Makalesi

OSMANLI-TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARINDA ÖZGÜN BİR KAYNAK: ERMENİCE SALNAMELER

(A ORIGINAL SOURCE IN OTTOMAN-TURKISH
HISTORICAL RESEARCH: ARMENIAN YEARBOOKS)

Cem KARAKILIÇ*

Öz: Farsça "sal" (yıl) ve "name" (mektup) kelimelerinden türetilen salname Türkçede en basit anlamda yıllık olarak ifade edilir. Salnameler bir yılın bütün olaylarını ihtiva eden çok katmanlı kaynaklardır. Osmanlı tarihindeki ilk salname 1847 yılında Sadrazam Reşit Paşanın isteği ile Ahmet Vefik Paşa tarafından hazırlanmıştır. İlk zamanlar litografya ile basılan panoramik metinler zamanla mahiyet ve mizanpaj itibarıyla geliştirilerek mufassal veri kaynaklarına dönüştürülmüştür. Devlet salnamelerinin başarıya ulaşması üzerine 1866'dan itibaren vilayet ve nezaret salnameleri de yayınlanmaya başlamıştır. Böylece 1867'den itibaren her vilayet senede en az bir defa olmak üzere kendi bölgesindeki idari taksimatı, istihsal ürünlerini, madenleri, ticareti, demografik ve bürokratik özellikleri, kültür ve eğitim kurumlarını gösteren mufassal salnameler hazırlanmıştır. Salnameler mahiyet itibarıyla son derece zengin ve sofistike kaynaklardır. Burada Osmanlı Devleti'nin ve Türkiye Cumhuriyeti'nin idarî, askerî, malî ve sosyo-kültürel ayrıntılarını bulmak mümkündür.

* ORCID: 0000-0003-1818-2423
Dr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü,
cemkarakilic@gmail.com.

Bu çalışmanın amacı Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti döneminde yayınlanan Ermenice salnameleri Osmanlı-Türk tarihçiliği bağlamında incelemektir. İki bölüm halinde formüle ettiğimiz çalışmanın birinci bölümünde Osmanlı Ermenilerinin yayın hayatına odaklanarak panoramik bir çerçeve çizeceğiz. İkinci bölümde ise iki alt başlık altında Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde yayınlanan Ermenice salname, almanak ve takvimleri tanıtır ve bu kaynakların Osmanlı-Türk tarihi araştırmaları açısından önemi üzerinde duracağız.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı Ermenileri, Türkiye Ermenileri, Ermeni Matbuatı, Salname, Ermenice Salnameler.*

Abstract: *Derived from the Persian words “sal” (year) and “name” (letter), salname is expressed as annual in the simplest sense in Turkish. Yearbooks are multi-layered sources containing all the events of a year. The first yearbook in Ottoman history was prepared by Ahmet Vefik Pasha in 1847 at the request of Grand Vizier Reşit Pasha. Panoramic texts, which were initially printed with lithography, were improved in terms of content and layout over time and turned into detailed data sources. With the success of the state yearbooks, province and ministry yearbooks began to be published starting from 1866. Thus, starting from 1867, each province prepared detailed yearbooks at least once a year showing the administrative divisions, production products, mines, trade, demographic and bureaucratic characteristics, cultural and educational institutions in its region.*

Yearbooks are extremely rich and sophisticated sources in terms of their nature. It is possible to find administrative, military, financial and socio-cultural details of the Ottoman Empire and the Republic of Turkey here.

The aim of this study is to examine the Armenian yearbooks published during the Ottoman Empire and the Republic of Turkey in the context of Ottoman-Turkish historiography. In the first part of the study, which I formulated in two parts, I will draw a panoramic framework by focusing on the publishing life of Ottoman Armenians. In the second part, under two subheadings, I will introduce the Armenian yearbooks, almanacs and calendars published in the Ottoman and Republican periods and focus on the importance of these sources in terms of Ottoman-Turkish history research.

Keyword: *Ottoman Armenians, Armenians of Türkiye, Armenian Press, Yearbook, Armenian Yearbooks.*

Giriş

Farsça yıl anlamında kullanılan “sal” ile mektup, kitap anlamına gelen “name” kelimesinin birleştirilmesiyle oluşturulan salname Türkçede en kısa tabirle “yıllık” olarak ifade edilir. Bu tür eserler için “nevsal” kelimesi de kullanılmıştır. Batı literatüründeki karşılığı ise “annus”, “annale”, “annuaire” veya “almanach”tır. Salnameler terminolojik olarak geçmişteki önemli olayları özetleyen, ait olduğu yıl hakkında da ayrıntılı bilgiler içeren eserlerdir. Bunlar devlet tarafından resmi olarak yayınlandığı gibi özel kuruluşlar tarafından da yayınlanabilir. Tarihte bilinen ilk salname “Almanak” adıyla Almanya’da basılmıştır. Avrupa’da 19. yüzyıla kadar İncil’den sonraki en popüler yayın olan almanaklar kitle iletişim araçlarının gelişmesiyle birlikte eski önemini kaybetmiştir.¹

Osmanlı tarihindeki ilk resmi salname 1847 yılında Sadrazam Mustafa Reşit Paşa’nın isteği, Hekimbaşı Abdulhak Efendizade Hayrullah Efendi ve büyük mütefekkir Ahmet Cevdet Paşa’nın desteğiyle Ahmet Vefik Paşa tarafından hazırlandı. Reşit Paşa’nın amacı “*yazışmalarda ve diğer işlerde herkese kolaylık sağlamaktı...*”. İlk zamanlar Meclis-i Maarifin Baş Kâtibi Behçet ve Meclis azalarından Rüştü Beylere tevdi edilen bu görev muahharen Maarif Nezareti Mektubi Kalemine, 1888’den sonra da Memurin-i Mülkiye Komisyonuna devredilmişti. Sicil-i Ahval Komisyonu her yıl bakanlıklara ve vilayetlere şablonlar göndererek geçmiş yıllara ait kayıtların güncellenmesini sağladı.

Salnamelerin en eskisi, en düzenlisi ve aynı zamanda en uzun ömürlüsü Devlet Salnameleri yani “Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye”lerdir. Devlet Salnameleri 1847’den 1912’ye kadar periyodik bir düzen içinde yayınlanmıştır. Son devlet salnamesi ise 1918 yılında neşredilmiştir. Önceleri litografya ile basılan salnameler 1880’den itibaren matbaa harfleriyle yayınlanmıştır. Ayrıca başlangıçta 100 sayfayı geçmeyen panoramik metinler zamanla yedi sekiz yüz sayfayı ihtiva eden, devletin resmi teşkilatının yanında memurların isimlerini, tayin tarihlerini, rütbe ve nişanlarını da içeren sofistike kaynaklara dönüşmüştür.²

1 Midhat Sertoğlu, *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi* (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1958), 280. Refik Hasan Ertuğ, “Osmanlı Devrinde Salnameler”, *Hayat Tarih*, 103 (1973): 15. Tefik Sütçü, “Sosyal Bilimlerde Araştırma Kaynağı Olarak Almanaklar, Salnameler ve Yıllıklar”, *İlmi Araştırmalar*, 18 (2004): 82.

2 Hasan Duman, *Osmanlı Yıllıkları (Salnameler ve Nevsaller)* (İstanbul: IRCICA Yayınları, 1982), 18-19. K. Kreiser, “Sal-Name”. *The Encyclopaedia of Islam*, 8 (1995): 898. İlhan Pala, “Osmanlı Salnameleri ve Tarih Araştırmalarındaki Kaynak Olarak Önemi”. *İKTİBAS*, 23 (2010): 3.

Devlet salnamelerinin başarıya ulaşması üzerine 1866'dan itibaren vilayet ve nezaret salnameleri de yayınlanmaya başlamıştır. Böylece 1867'den itibaren her vilayet senede en az bir defa olmak üzere kendi bölgesindeki idari taksimatı, istihsal ürünlerini, madenleri, ticareti, demografik ve bürokratik özellikleri, kültür ve eğitim kurumlarını gösteren mufassal salnameler hazırlamıştır. Diğer taraftan vilayet salnamelerinin her yıl yeniden yayınlanması sayesinde vilayet dâhilindeki gelişmelerin takip edilmesi de kolaylaşmıştır. Vilayet salnameleri Türkçe, Türkçe-Arapça, Türkçe-Rumca, Türkçe-Boşnakça, bazen de Arapça olarak yayınlanmıştır. 1866'da nazırlar tarafından kendilerine bağlı kurumların statülerini belirlemek ve daireleri yönetenlerin isimlerini tespit etmek amacıyla hazırlanan nezaret salnameleri ise diğerleri kadar uzun ömürlü olamamıştır.³ Ayrıca 1862'den itibaren ordu teşkilatını ve kadrolarını gösteren askeri salnameler yayınlanmıştır. Yine aynı tarihlerde Bahriye Nezareti, İngiltere rasathanesi tarafından neşredilen almanağı "*Takvim-i Bahri*" adıyla tercüme edip her yıl düzenli olarak basmaya başlamıştır. İlk bahriye salnamesi ise 1891 yılında yayınlanmıştır.⁴

Ayrıca 1871'den itibaren özel salnameler de yayınlanmaya başladı. Özel salnameler genellikle musavver yani resimli, mündericat açısından da son derece zengindi. Bu türün ilk örneği Ali Suavi tarafından Paris'te yayınlanmıştı. Ali Suavi "Türkiye" adını verdiği salnamede Osmanlı Devleti'nin coğrafi durumu, nüfusu, ziraî ve sınaî üretimi, kara ve deniz yolları, ticaret gemileri ve limanları, para ve ölçü birimleri ile şirketler hakkında bilgi vermişti.⁵ Ülkemizde yayımlanan ilk özel salname ise Ebuzziya Tevfik tarafından yayınlanan Salname-i Hadika'ydı. Ayrıca 1922 yılından itibaren Nevsal-i Milli, Nevsal-ı Afiyet, Nevsal-ı Askeri, Nevsal-ı Bahri ve Nevsal-ı Baytari adıyla siyasi, askeri ve ilmi içerikli salnameler de yayınlanmıştı.⁶

Salnamelerin basılmasına cumhuriyet döneminde de devam edildi. İlk üçü Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi adıyla 1925, 1926 ve 1927-1928 yıllarında Arap Harfleriyle, dördüncüsü ise 1929'da Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı unvanıyla Latin harfleriyle basılan bu eserler yerini zamanla

3 Refik Hasan Ertuğ, "Nezaret ve Eyalet Salnameleri", *Hayat Tarih*, 104 (1973): 10-11. Justin Mccarthy ve Hyde Dennis, "Ottoman Imperial and Provincial Salnames", *Middle East Studies Association Bulletin*. XIII (1979): 10-11. Selim Nüzhet Gerçek, "Vilayet ve Nezaret Salnameleri", *Akşam*, Haziran 27, 1941, 5. *Takvim-i Vakayi*, Ekim 18, 1865, 1.

4 Fahri Çoker, "Bahriye Salnameleri", *Donanma Dergisi*, 441 (1963): 1-3.

5 Mehmet Zeki Pakalın, "Salname", *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 3 (1993): 105-106. Aydın Bilgin, "Salname", *İslam Ansiklopedisi*, 36 (2008): 52.

6 Alim Gür, *Ebuzziya Tevfik Hayatı; Dil, Edebiyat, Basın, Yayın ve Matbaacılığa Katkıları* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998): 283. Refik Hasan Ertuğ, "Eski Harflerle Özel Yıllıklar", *Hayat Tarih*, 10 (1974): 21.

salname niteliği taşıyan yıllıklara bıraktı.⁷ Salnameler ihtiva ettikleri malzeme bakımından son derece zengin ve sofistike kaynaklardır. Burada Osmanlı Devleti'nin demografik ve topoğrafik özelliklerini; sivil ve askeri erkânın isimlerini, rütbelerini, görev ve ikamet yerlerini; vilayetlere bağlı kaza, nahiye ve sancakların birbirine veya diğer vilayetlere olan mesafelerini; Osmanlı taşrasındaki madenlerin, memlehalının, ormanların, mera ve çayırın durumunu; kamu binalarının, vakıf mallarının, şehirlerdeki bayındırlık işlerinin, yol, köprü ve menfezlerin dökümünü; sanayi müesseselerinin ve tarım arazilerinin özelliklerini; ithalat ve ihracat oranlarını, vergi kalemlerini; Osmanlı şehirlerinin genel bütçesini, sosyoekonomik refah düzeyini; eğitim ve sağlık kurumlarının istatistiksel özelliklerini; asarıatika cinsinden sanat eserlerinin, arkeolojik mekânların, tarihi eser kabilindeki cami, türbe, mescit, tekke, kilise ve manastırların envanterini; velhasıl Osmanlı Devleti'nin ve Türkiye Cumhuriyetinin idarî, askerî, malî ve sosyokültürel ayrıntılarını bulmak mümkündür.⁸ (İzgöer, 2005, s. 539-552). Bu bağlamda salnameler geç Osmanlı ve erken cumhuriyet dönemine ışık tutan derin ve velut kaynaklardır.

Bu çalışmanın amacı Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti döneminde Ermeniler tarafından yayınlanan Ermenice salnameleri Osmanlı-Türk tarihçiliği bağlamında incelemektir. Osmanlı-Türk tarihi çalışmalarında *terra incognita* (keşfedilememiş bir toprak) olarak adlandırabileceğimiz Ermenice salnameler mündericatındaki zenginlik nedeniyle yakın tarih çalışmalarında ihmal edilemeyecek kadar önemlidir. Burada geç Osmanlı ve erken cumhuriyet döneminin siyasi ve idari tarihi ile sanat, edebiyat ve sosyal hayatına dair zengin bir envanter bulunur. İki bölüm halinde formüle ettiğim çalışmanın birinci bölümünde Osmanlı Ermenilerinin yayın hayatına odaklanarak panoramik bir çerçeve çizeceğim. İkinci bölümde ise iki alt başlık altında Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde yayınlanan Ermenice salname, almanak ve takvimleri tanıtip bu kaynakların Osmanlı-Türk tarihi araştırmaları açısından önemi üzerinde duracağım.

Osmanlı Devleti'nde Ermeni Matbuatı

Türkiye'deki Ermeni matbuatının çok eski bir tarihi vardır. İstanbul'da ilk Ermeni matbaası 1567'de yani ilk Türk matbaasının açılmasından yaklaşık 139 yıl önce kurulmuştu. 1562'de kilise meclisinin kararıyla Katolikos I. Mikayel

7 Selim Nüzhet Gerçek, "İstanbul Salnameleri", *Akşam*, Haziran 18, 1941, 4. "Sal-name", *İslam Ansiklopedisi*, 10 (1993): 136.

8 Ahmet Zeki İzgöer, "Osmanlı Salnamelerinin Şehir Tarihi Bakımından Önemi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6 (2005): 539-552.

Sebasdatsi tarafından Papa IV. Pius'la görüşmek üzere Roma'ya gönderilen Tokatlı Apkar buradan Venedik'e geçerek matbaacılığı öğrenmiş, 1567'de yeniden İstanbul'a dönerek Karagümrük'teki Surp Nıgoğayos Kilisesi'nin avlusunda ilk Ermeni matbaasını kurup iki yıl içinde toplam altı kitap basmıştı. Apkar'ın yayınladığı ilk kitap *Küçük Gramer* adını taşıyordu.⁹ Çamçıyan'a göre bu matbaa dizgi harflerinin bozulması nedeniyle önce çalışamaz hale gelmiş daha sonra bir yangın sırasında yanarak yok olmuştu.¹⁰ Bundan yaklaşık yüz yıl sonra, 1677'de, bu defa Eremya Çelebi Kömürcüyan tarafından Kumkapı'da yeni bir matbaa kuruldu. Fakat Kömürcüyan sadece iki kitap bastıktan sonra matbaacılığın verimli bir iş olmadığını düşünerek sektörden çekildi.¹¹ Aynı yıl Kömürcüyan'ın hurufatından yararlanan Merzifonlu Krikor'un açtığı matbaa ise yaklaşık 45 yıl boyunca faaliyet gösterdi. Fakat Ermeni matbaaları içinde en önemlisi 1699'da kurulan Asdvadzadur Tıbir matbaasıydı. Bu matbaa Tıbir ve oğulları tarafından 1776'ya kadar yani neredeyse 150 yıl aralıksız olarak çalıştırıldı. Sonradan Arabyan adını alan bu aile sadece Ermenice kitaplar basmamış, ilk nesih ve talik harflerini dökerek Osmanlı matbaacılığına da büyük bir katkı sağlamıştı. İstanbul'daki Ermeni matbaaları Sulumanastır rahiplerinden Haçadur'un matbaayı kullanarak Katolik propagandası yapması üzerine padişah fermanıyla geçici bir süre kapatıldıysa da 18. yüzyıl boyunca büyümeye devam etmiştir.¹²

Ermeni matbaasının bu ilk döneminde daha çok dini ve felsefesi eserler yayımlanmaktaydı. Ancak 1850'den itibaren edebiyatı, coğrafyayı ve astrolojiyi ilgilendiren konuları ihtiva eden zengin bir dönem başladı. Bu dönemde başta edebiyat olmak üzere dilbilim, tarih, din, aydınlanma felsefesi, eğitim ve hukuk alanlarında pek çok telif ve çeviri kitaplar basıldı.¹³

9 Անահիտ Մուրադյան, “Հայ Տպագրության 500-ամյակը”, *Պատմա-Բանասիրական Հանդես*, 1 (2012): 54-55. Քնարիկ Կորկոթյան, *Հայ Տպագիր Գիրքը Կոստանդնուպոլսում* (Երևան: Հայկական ՍՍՌ Կուլտուրայի Մինիստրություն, 1964): 10. Anosik Meliki, “Tarihçe-i San'at-ı Çap-ı Ermeniyân”, *Fasilname-i Ferheng Peyman*, 61 (Payiz 2011): 44-45.

10 Alpay Kabacalı, *Türk Yayın Tarihi-Başlangıçtan Tanzimat'a Kadar* (Ankara: Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, 1987): 18.

11 Գայանե Այվազյան, “Երեմիա Չելեպի Քյումրյանի տպագրական գործունեությունը”, *Էջմիածին: Պաշտօնական ամսագիր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսության Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի*, ԿԸ-Ը (2012): 50.

12 Բ. Մ. Թուղլաճյան, “Հայկական Տպագրութիւն ը Օսմանյան կայսրութիւնում և հայերու նպաստը թուրքական տպագրական արվեստին”. *Արևելագիտական ժողովածու*, 12 (1985): 101. Հովհաննես Այվազյան, *Հայ գրատպություն և գրքարվեստ հանրագիտարան* (Երևան: Հանրագիտարան, Հայկական հանրագիտարան հրատ, 2015): 1101. Հ. Մ. Դավթյան, “Կ. Պոլսի հայ-կաթողիկոսների գաղտնի տպարանը”. *ՀՄՄՌ: ԳԱ Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների*, 1 (1965): 29-40. Teotig, *Baskı ve Harf-Ermeni Matbaacılık Tarihi* (İstanbul: Bir Zamanlar Yayıncılık, 2012): 73-78. Reşad Ekrem Koçu, “Ermeni Matbaaları”, *İstanbul Ansiklopedisi*, 10 (1971): 5206.

13 Kevork Pamukçyan, *Ermeni Harfli Türkçe Metinler* (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2002): XIV-XIX. Selim Nüzhet Gerçek, *Matbuat Tarihi* (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2019): 70. Osman Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler* (Ankara: Güven Basımevi, 1959): 20-21.

Ayrıca Ermeni matbaaları sadece İstanbul’da değil İzmir, İzmit, Van, Muş, Sivas, Bursa, Edirne, Adapazarı, Konya, Giresun, Samsun, Trabzon, Erzurum, Erzincan, Tokat, Harput, Amasya ve Antep’te de etkin olarak faaliyet gösteriyordu. Örneğin İzmir’in farklı semtlerinde Tatikyan, Keşişyan, Maviyan, Mamuryan ve Armonyana tarafından kurulan Ermeni matbaalarında başta Ermenice, Fransızca, Rumca ve Türkçe olmak üzere hemen her dilde yüzlerce kitap ve gazete basılıyordu.¹⁴

Ermenilerin matbaacılık alanındaki faaliyetleri Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde de artarak devam etti. İlk Osmanlı banknotları 1841 yılında “kaime-i mutebere-i Osmaniye” adıyla Kazancıyan matbaasında basılmıştı. Ancak Kazancıyan’ın baskıları beğenilmeyince para basma işi sonradan Mühendisyan matbaasına devredildi.¹⁵ Ayrıca bu dönemde müteşebbis Ermenilerin büyük bir bölümü gümrük muafiyetlerinden yararlanarak matbaa makinesi ithal etmek suretiyle sektör içindeki ağırlıklarını artırdı. Arakel Tozluyan, Kirkor Faik Kayseryan, Mihran Tekkaşyan, Ohannes Mühendisyan, Haçik Kevorkyan, Rafael Kazancıyan, Agop Mateosyan, Canik Aramyan, Ohannes Aznavur ve Keşişyan tarafından İstanbul’un pek çok yerinde yeni matbaalar açıldı. Öyle ki, 1326 Devlet Salnamesine göre Osmanlı sınırları içinde faaliyet gösteren 98 matbaanın 36’sı Ermenilere aitti. Bu oran yüzyılın başında her 2.366 Ermeni’ye bir matbaanın düştüğünü gösteriyordu.¹⁶

Ayrıca Tanzimat döneminden itibaren Ermenice ve Ermeni harfli Türkçeyi kullanarak birçok gazete ve dergi yayınlandı. Türkiye’de ilk Ermenice gazete 1832’de Takvim-i Vekayi’nin Ermenice nüshası olarak Lro-Kir (Լրո կիր մեծի տերութեան օսման) adıyla İstanbul’da yayınlanmıştı. Lro-Kir Galust Arabyan’ın editörlüğünde, çevirmen-gazeteciler Gevork Grigoryan ve Husik tarafından hazırlanıyordu. İlk zamanlar haftalık olarak neşredilen sekiz sayfalık gazete, iki sayı çıktıktan sonra Havadis-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye’ye adını alarak 15 günde bir yayınlanır oldu.¹⁷ Lro-Kir yayın hayatına 1852’ye kadar devam etti.¹⁸

14 Teotig, *Baskı ve Harf-Ermeni Matbaacılık Tarihi* (İstanbul: Bir Zamanlar Yayıncılık, 2012): 172-189. Erkan Serçe, *İzmir’de Kitapçılık* (İzmir: Akademi Kitabevi, 1996): 35-38.

15 Arsen Yarman, *Ermeni Yazılı Kültürü* (İstanbul: Aras Yayınları, 2012): 192.

16 Ahmet İhsan Tokgöz, *Matbuat Hatıralarım* (Ankara: Çolpan Yayınları, 2020): 55-56. Ali Birinci, “Osmanlı Tıbaat ve Matbuat Hayatında (1567-1908) Ermeniler”, *Yeni Türkiye*, 60 (2014): 20. Server İskit, *Türkiye’de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1939): 117-120.

17 Մարիամ Վրամի Հովսեփյան, *Արևմտահայ մամուլի պատմություն* (Երևան: ԵՊՀ Հրատարակչություն, 2014): 6-8. Hıfzı Topuz, *100 Soruda Türk Basın Tarihi* (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1973): 85. Selim Nüzhet Gerçek, *Matbuat Tarihi* (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2019): 477-478.

18 Կ. Գ.Ղուկասյան, “Լրո կիրը Որպես Սկզբնաղբյուր”, *Լրաբեր Հասարակական Գիտություններ*, 6 (1969): 61.

Lro-Kir'in yayınlanmasından 7 yıl sonra Amerikalı Protestanlar tarafından İzmir'de Ermenice olarak Şdemaran Bidani (1839-1854) adlı yeni bir gazete yayınladı.¹⁹ 1842'ye kadar düzenli periyotlar halinde yayınlanan Şdemaran Bidani Kidelyats Amerika'dan aldığı ekonomik destek sayesinde Protestan misyonerler tarafından etkin bir propaganda aracına dönüştürülmüştü.²⁰ Bunu İzmir'de yayın yapan Arşaluys Araradyan (1840-1846), Hayrenaser (1843), Arpi Araradyan (1853-1856) ve Tutag Haygazyan (1854-1855) adlı Ermenice gazeteler takip etti. Daha sonra bu halkaya yeni gazeteler eklendi (Aztarar Büzantyan 1840-1841, Hayastan 1846-1852, Surhantag Büzantyan 1847-1850, Burasdan 1851-1853, Banaser 1851-1859, Masis 1852-1893, Noyyan Ağavni 1852-1853, Şdemaran 1854, İndani İmasdaser 1854-1855, Asdğik Arevelyan 1855-1856, Avedaber 1855-1893, Arzvi Vasburagan 1855-1857, Meğu 1856-1874, Zıvarcahos 1856, Knar Aravelyan 1857, Musayk Masyats 1857-1858 ve Ceride-i Ticaret 1857-1858).²¹ Böylece yüzyılın başında Osmanlı sınırları içinde yayınlanan Ermenice gazete sayısı neredeyse 20'ye ulaşmış oldu. Ayrıca aynı dönemde Ermenice bilmeyen okuyucular için Ceride-i Havadis, Mecmua-i Havadis, Manzume-i Efkâr, Ahabir-i Konstantiniye, Zühal, Münadi-i Erciyes, Fırat, Varaka-i Havadis, Torçnik, Hüdavendigâr, Sada-i Hakikat, Envar-ı Şarkıyye, Avedaber, Ruzname-i Masis, Felek, Cedide-i Şarkıyye ve Mecmua-i Ahbar adıyla onlarca Ermeni harfli Türkçe gazete ve dergi yayımlandı.²²

Bu arada kamuoyu 1870'lere doğru ilk defa bazı spesifik gazete ve dergilerle de tanıştı. Bunların büyük bir bölümü hukuk, pedagoji ya da müziğe odaklanmış ihtisas mecmualarıydı. Mesela bunlardan biri olan İravunk hukuk, Joğovırtayin Kidutyun ise fen bilimleri alanında yayınlanıyordu.²³

1872'ye gelindiğinde yani Takvim-i Vekayi'nin Ermenice olarak yayınlanmasından yaklaşık 40 yıl sonra imparatorluk sınırları içinde üçü günlük, ikisi haftada iki kez, altısı ise haftalık olmak üzere toplam 11 Ermenice gazete bulunuyordu. Dahası 1913'e kadar taşra kasabalarındaki bazı bültenler dışında herhangi bir yayın yokken bu tarihten itibaren vilayet merkezleri dışındaki küçük yerleşim yerlerinde bile kendi imkânlarıyla ayakta duran onlarca Ermenice gazete yayınlanıyordu. 1913 sonu itibariyle Osmanlı

19 Յարութիւն Սելիմեան, «Շտեմարան Պիտանի գիտելեացը եւ իր Յայտարարութիւնը», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, 38 (2018): 757-758.

20 Zakarya Mildanoğlu, *Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000* (İstanbul: Aras Yayınları, 2014): 12.

21 Վ. Գալեմբեարեան, *Պատմութիւն Հայ Լրագրութեան* (Վիեննա: Մխիթարեան Տպարան, 1893): 47-166.

22 Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi* (İstanbul: Pozitif Yayınları, 2006): 41. Hıfzı Topuz, *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2003): 71-74.

23 Zakarya Mildanoğlu, *Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000* (İstanbul: Aras Yayınları, 2014): 46.

sınırlarında yayınlanan gazete ve dergilerin 41'i yine Ermeniler tarafından çıkarılıyordu.²⁴

Diğer taraftan Osmanlı Ermenileri sadece kitap ve gazete neşretmekle kalmıyor aynı zamanda gelirleri hayır kurumlarına aktarılmak üzere salname tarzında takvimler de yayınlıyordu. Berberyan'a göre ilk Ermenice salname 1757 yılında Vartapet Çamçıyan tarafından Venedik'te basılmıştı. İstanbul'da yayınlanan ilk Ermenice salname ise 1776 yılında Madteos tarafından yayınlanmış fakat bu salnameler boyut ve mahiyet itibarıyla Viyana (1858) ve Tiflis'teki (1874) örnekleri aşamamıştı. Daha doğrusu bunlar yıllıktan daha çok "Synaxarion" adı verilen ve içinde azizlerin hayat hikâyelerinin de bulunduğu takvim niteliğindeki listelerdi.²⁵ 1866 yılında Aramyan tarafından yayınlanan Büyük Aramyan Takvimi ise bazı istatistikler dışında takvim formatını korumuştur.²⁶ Ermenice salname geleneği sonraki yıllarda da mahiyet ve mizanpaj itibarıyla gelişerek varlığını sürdürmüştür.

A. Periyodik Salnameler

1. Surp Pırgiç Milli Hastanesi Salnameleri 1900-1939 (Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի):

Ermeni edebiyatının ayrı bir parçası olan salnamelerin geçmişi 19. yüzyılın ortalarına kadar uzanır. Çoğu aperiodyk olan bu yayınların büyük bir bölümü Ermeni toplumunu tüm yönleriyle, derin, kapsamlı ve bazen de eleştirel şekilde ele almaktadır.²⁷ Bunlardan en önemlisi ve düzenlisi Surp Pırgiç Hastanesinin yayınladığı hastane yıllıklarıdır.

Surp Pırgiç Milli Hastanesi ya da halk arasındaki tabirle Yedikule Ermeni Hastanesi, İstanbul Ermenilerinin sağlık ihtiyaçlarını karşılamak üzere 1832 yılında Patrik Başpiskopos Stepanos Ağavni'nin girişimi ve İstanbul Ermenileri arasında hayırseverliğin ve topluma hizmetin sembolü olarak tanınan Kazaz Artin Amira Bezciyan'ın cömert bağışı sayesinde İstanbul'da kuruldu.²⁸ Tamamlanması iki yıl süren hastane 1887 kuruna göre yaklaşık 46 bin franka

24 Ahmet Emin Yalman, *Modern Türkiye'nin Gelişim Sürecinde Basın* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020): 116-120.

25 Arsen Yarman, *Ermeni Yazılı Kültürü* (İstanbul: Aras Yayınları, 2012): 287.

26 Նշան Կ.Պերպլերեան, *Ժողովրդական Տարեցոյց* (Գոստանդնուպոլիս: Պերպլերեան, 1894): Ա.

27 Anahid Hospian, "Mürur-ı Kütah Ber-Tarihçe-i Salnameha-i Ermeni", *Faslname-i Ferheng Peyman (Tahran)*, 61 (Payiz 2011): 120-122.

28 Levon Panos Dabağyan, *Türkiye Ermenileri Tarihi* (İstanbul: IQ Yayınları., 2003): 303-307.

mal olmuştu. İlk etapta hastaların, yoksulların ve engellilerin iyileştirilip rehabilite edildiği tipik bir sağlık kurumu olan hastane; atölyelerin, huzurevinin, eczanelerin, ilahiyat okulunun ve matbaanın eklenmesiyle zamanla 20 bin metrekairelik devasa bir komplekse dönüştürülmüştü.²⁹

Bezciyan'ın ölümünden sonra hastanenin mütevellî heyeti başkanlığına Mikayel Pişmişyan getirildi. Pişmişyan 1839 yılına kadar devam eden görevi boyunca hastanenin maddi problemlerine, yetişmiş insan gücüne ve idari sorunlarına yönelik pratik çözümler üretti. Mesela bunlardan biri hastanenin maddi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla Evkaf Vekâletinin tekelinde bulunan mum üretimini hastane içinde gerçekleştirerek önemli bir gelir elde etmek oldu. Kurum Boğos Amira Dadyan döneminde daha da büyüdü. Dadyan, sultanın ailesine bağladığı tahsisatın bir kısmını hastaneye bağışlamakla kalmamış, aynı zamanda hastane masraflarında kullanılmak üzere her yıl yaklaşık 60 bin kuruş bağışta bulunmuştu.³⁰

Surp Pırgiç Hastanesi 1900'den itibaren hastane masraflarını karşılamak üzere Daretsuyts "*տարեցոյց*" adı verilen salnameler yayınladı. 1910'a kadar düzenli aralıklarla yayınlanan hastane salnameleri 1910-1924 arasında savaş nedeniyle geçici olarak durdurulduysa da 1924 yılında yeniden düzenli hale getirildi.³¹ Hastane salnameleri 1949'dan itibaren edebiyat, sanat ve bilim alanında yayın yapan aylık kültür ve sanat dergisine dönüştürüldü.³²

Surp Pırgiç Hastane salnameleri hastanenin rutin işlerinin raporlaştırıldığı panoramik bir metin değildi. Burada Osmanlı ve erken cumhuriyet döneminde Türkiye Ermenilerinin idari, içtimai, iktisadi ve kültürel hayatına ait zengin bir envanter, ayrıca Osmanlı Türk tarihinin ayrıntılarının yer aldığı sofistike bilgiler bulunmaktadır. Örneğin bazı salnamelerde Osmanlı İmparatorluğunun idari-bürokratik-iktisadi yapısıyla Osmanlı bürokrasisi içinde yer alan Ermeni memurlar hakkında biyografik kesitler ya da kilise ve okullara ait bilgiler yer almaktadır. Burada Ermeni toplumunun sosyal yapısını, iç dinamiklerini ve iktidar ilişkilerini görmek mümkündür. Ayrıca hastane yıllıkları sadece İstanbul Ermenilerini değil İstanbul dışında yaşayan Ermeni toplumunun nüfusu,

29 Ալբրտ Խառատյան, «Ամիրաների դասը Կոստանդնուպոլսի հայ համայնքում (XVIII դ. II կես – 1860-ական թվականներ)», *Պատմա-բանասիրական հանդես*, 3 (2013): 26. Բիւզանդ Տրովանց, *Պատմութիւն Ս. Փրկչի Հիւանդանոցին* (Կ. Պոլիս: Տպագրութիւն Գ. Պաղտատլեան, 1887): 17.

30 Hagop L. Barsomuian, *İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı* (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2013): 124-125.

31 Վերա Սահակյան, «Հայկական Տպագրութիւն ը 1915–2016 թթ. Օսմանյան կայսրութիւնում և Թուրքիայի հանրապետութիւնում», *Բանբեր հայագիտութեան*, 1 (2017): 173. *Ընդարձակ տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Սէթեան, 1931): 8.

32 Մ. Ա. Բաբլոյան, *Հայ պարբերական մամուլը. Մատենագիտական համահավաք ցուցակ (1794-1980)* (Երևան: ՀՄՍՀ ԳԱ հրատ., 1896): 251.

okulları, yetimhaneleri, kilise ve manastırları hakkında da ayrıntılı bilgiler içermektedir.³³

a. 1900-1910 Tarihi Milli Hastane Salnameleri: Ermenice salnameler arasında en düzenli ve kapsamlı salnameler Milli Hastane tarafından hazırlanmıştır. İlk hastane salnamesi 1900 yılında (Ermeni takvimine göre 4392-4393 yılı) *Ընդարձակ Օրացոյց* (mufassal salname) adıyla İstanbul'da yayımlanmıştır. Milli Hastanenin mütevellî heyeti klasik kilise takvimlerini yararlı bilgiler ve istatistiksel verilerle donatarak ansiklopedik kaynaklara dönüştürmüştür. İlk zamanlar iki bölüm halinde yayınlanan salnameler 1901'den itibaren yeni bölümlerin eklenmesiyle daha da genişletilmiştir.³⁴ Hastane salnamelerinin asıl amacı Milli Hastaneye gelir sağlamak.³⁵ Fakat Hovsepyan'a göre salnameler Ermeniler arasında farkındalık yaratmak suretiyle milli kurumların yaşatılmasını sağlayacaktı.³⁶

Klasik hastane salnameleri iki bölüm halinde organize edilmişti. Salnamelerin birinci bölümleri genellikle Osmanlı Ermenilerinin sosyokültürel özelliklerine, ikinci bölümleri ise Osmanlı Devleti'nin idari, iktisadi, coğrafi ve mali teşkilatına odaklanıyordu.³⁷ Sonradan beş bölüm halinde düzenlenen salnameler³⁸ Hristiyanlığın önemli gün ve haftalarıyla Müslümanlara ait kutsal gün ve geceleri gösteren mufassal bir takvimle başlayıp Ermeni devlet adamları, yazarları, gazetecileri, sanatkârları ve kanaat önderleri hakkında biyografik kesitlerin sunulduğu, Ermenice gazete ve dergilerin yayın tarihlerinin gösterildiği açıklamalı kronolojiye dönüşüyordu.³⁹ Salnamelerin

33 Arsen Yarman, *Ermeni Yazılı Kültürü* (İstanbul: Aras Yayınları, 2012): 16-17.

34 *Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1903): 6. *Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1906): 5-6. *Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1909): 5-6.

35 Surp Pirgiç Milli Hastanesi salname satışlarından 1929'da 3.642, 86 TL, 1930'da 3.058, 01 TL, 1933'de 4.869, 79 TL ve 1934'te 2.343, 41 TL gelir elde etmişti. Ayrıntılar için bkz. *Ընդարձակ Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Սէթեան, 1931): 209. *Ընդարձակ Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Սէթեան, 1933): 182. *Ընդարձակ Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Սէթեան, 1934): 308.

36 *Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Տէր Միննասեան, 1900): 31-32. *Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1901): 39-40. *Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1903): 8.

37 *Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1904): 5-6.

38 *Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1905): 5. *Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1904): 5.

39 *Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Տէր Միննասեան, 1900): 1-28.

bu bölümlerinde etimolojiden, etnolojiye kadar her türlü konuya yer veriliyordu. Zaman ve takvimle ilgili temel kavramlar, takvimleri birbirine çevirmek için kullanılan pratik hesaplamalar, ulusal ve uluslararası saat dilimleri, dünyanın coğrafi özellikleri, dünya üzerinde yaşayan ırklar, konuşulan diller, dinler, teknolojik gelişmeler, dünya liderlerinin doğum tarihleri ya da güneş, ay ve gezegenlere ait ayrıntılar gibi.⁴⁰

Hastane salnamelerinin birinci bölümleri Osmanlı Ermenilerinin sosyokültürel özelliklerini deşifre eden son derece zengin bir içeriğe sahipti. Burada Ermeni Patrikhanelerindeki hiyerarşik düzeni, patriklerin hayat hikâyelerini, Ermeni kiliselerinin ve manastırlarının tarihçelerini ve gelir kaynaklarını bulmak mümkündü.⁴¹

İlk dönem hastane salnameleri Patrikhanenin yargılama usulleri ve Ermeni cemaatinin miras, vakıf ve hayır işleriyle ilgili yasal prosedürlerini ihtiva etmesi bakımından da önemliydi. Ayrıca salnameler eğitim tarihi açısından da benzersiz bir envanter sunuyordu. 1900-1910 hastane yıllıklarında Ermeni okullarının fiziksel durumlarına, sayısal özelliklerine, okullarda okutulan ders kitaplarına, müfredatlara, mezun olan öğrenci sayılarına ve eğitim kadrosunun ayrıntılarına ait zengin bir içerik bulunmaktaydı.⁴² Hastane salnameleri 1902'den itibaren Ermenilerin demografik özelliklerini de kaydetmeye başladı. Örneğin 1902 Salnamesine göre dünya üzerinde bulunan 3.440.000 Ermeni'nin yaklaşık %67'si Osmanlı sınırları içinde yaşamaktaydı.⁴³

Salnamelerde iş dünyası da unutulmamıştı. Salnamelerin birinci bölümünde Osmanlı vatandaşlarının ticari ilişkilerini düzenleyen arazi, emlak ve ticaret kanunlarından kredi koşullarına, faiz oranlarından posta telgraf ücretlerine, vergilerle ilgili yasal düzenlemelerden döviz ve altın kurlarına ve sigortacılığa kadar her türlü ayrıntıya yer verilmişti.⁴⁴ Ayrıca salnamelerin içeriğinde İstanbul Ermenilerinin evlenme istatistikleri, evlilik harçları, çocuk bakımı, ilk yardım bilgisi, adabımuâşeret, yazışma usulleri, tarım ve ziraat bilgisi,

40 *Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1902): 41-144.

41 *Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1901): 77-258.

42 *Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Տեր Մինասեան, 1900): 206-207. *Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1901): 426.

43 *Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1902): 155-156. Bu rakam gerçeği yansıtmamaktadır. Pek çok araştırmacıya göre Osmanlı sınırlarında yaşayan Ermeni nüfusu yaklaşık 1.5 milyon civarındaydı.

44 *Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Տեր Մինասեան, 1900): 220-263.

İstanbul’da yayınlanan yerli ve yabancı gazete ve dergilerin envanterleri, okul ve hastanelerin listeleri ile Türk, Ermeni ve dünya mutfağından seçkin yemek tarifleri de bulunmaktaydı.⁴⁵

Hastane salnamelerinin ikinci bölümü ise Osmanlı devlet ve vilayet salnamelerine alternatif olacak kadar zengindi. Burada devlet salnamelerinde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu’nun idari, iktisadi, coğrafi ve mali teşkilatını ihtiva eden panoramik bir çerçeve çizilmişti. İlk zamanlar ansiklopedi maddelerini anımsatan muhtasar pasajlar 1903’den itibaren içinde Yıldız Sarayı erkânının, kabine üyelerinin, İstanbul bürokrasisinin, kaza, sancak ve köylerin, Osmanlı Devleti’nin yurt dışındaki diplomatik temsilcilerinin, yabancı devletlerin büyükelçilik ve konsolosluk personelinin, ordu merkezlerinin ve komuta heyetlerinin, Osmanlı vatandaşlarının etnik ve mezhepsel özelliklerinin de yer aldığı 300 sayfayı aşan mufassal bir görünüm kazanmıştı. Bütün bunlara 1905’ten itibaren haritalar da eklenmişti.⁴⁶

Salnamelerin ikinci bölümleri iktisat tarihi bağlamında da zengin bir içerik sunmaktaydı. Salname mündericatlarında Osmanlı sınırlarında faaliyet gösteren ulusal ve uluslararası şirketlerin kuruluş ve işleyişi, yönetim şemaları ve sermayeleri; demiryollarının, vapurların, posta ve telgraf acentelerinin şubeleri, yönetici kadroları, güncel fiyat tarifeleri ve harekât güzergâhları; döviz ve altın kurları, ulusal ve uluslararası ölçü birimleri, bankacılık sistemi, yolcu ve ticaret gemilerinin sayısal özellikleri, ithalat ve ihracat kalemleri, şehir ve sektörlere göre ihracat oranları, ihracat ürünleri, dış ticaret rakamları, nakliye ücretleri, ticaret fuarları ve güncel faiz oranları kaydedilmişti.⁴⁷

Hastane salnameleri aynı zamanda sicil-i ahval düzeyinde biyografik ve prosopografik veri kaynaklarıydı. Burada Ermeni memurların rütbelerini, görev yerlerini ve aldıkları ödülleri gösteren hizmet cetvelleri bulunuyordu. Ayrıca

45 *Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիանդանցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Տէր Միննասեան, 1900): 264-285. *Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիանդանցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1901): 338-350. *Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիանդանցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1902): 226-281, 286-297. *Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիանդանցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1907): 345-352.

46 *Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիանդանցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1901): 355-380. *Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիանդանցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Տէր Միննասեան, 1900): 171-184. *Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիանդանցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1903): 183-204. *Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիանդանցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1905): 160-188)

47 *Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիանդանցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1901): 310-337, 441-443. *Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիանդանցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1902): 314-405.

bütün bunlara 1903'ten itibaren Ermeni kökenli doktor, mimar, öğretmen, avukat ve müzisyenlerin bulunduğu mufassal cetveller de eklenmişti.⁴⁸

b. 1924-1939 Tarihli Milli Hastane Salnameleri: Milli Hastane salnameleri son hastane salnamesinin yayınlanmasından yaklaşık 14 yıl sonra -yani 1924'ten itibaren- aynı başlık altında yeniden yayınlandı. Hastane salnamelerinin yeni dönemi içerik, kalite ve süreklilik bakımından en az devlet yıllıkları kadar renkli, kapsamlı ve düzenliydi. Yeni dönemin ilk salnameleri geleneksel yapısını korumakla birlikte mahiyet itibarıyla eski salnamelerin detaycılığından uzaktı. Buna rağmen 200 sayfayı müteceviz içerikleriyle devlet yıllıklarıyla boy ölçüşecek kadar kapsamlıydı. Ayrıca salnameler yurt dışına kadar uzanan kolektif bir çalışmanın ürünüydü. Türkiye'yi ilgilendiren maddeler hastanenin yazı heyetinin hamiyetiyle hazırlanırken, diasporayla ilgili bölümler için yurt dışındaki veri kaynaklarından yararlanılmıştı.⁴⁹

Yeni dönemin ilk salnameleri takvim ve takvim bilgisi, Ermeni cemaati, Ermeni edebiyatı, siyaset, tarih-filoloji, tıp-bilim ve hayat bilgisi olmak üzere toplam 6 bölümden oluşuyordu.⁵⁰ Salname mündericatları eski salnamelerin aksine Ermeni edebiyatını, sanatını ve tiyatrolarını tanıtan yeni pasajlar eklenerek Ermeniler lehine genişletilmişti.⁵¹ Bütün bunlar 1926'dan itibaren Türk ve Dünya edebiyatının numunelerini, dini ve ahlaki konuları, pedagojik meseleleri, sportif mevzuları ve mizah metinlerini içine alacak şekilde daha da zenginleştirilmişti.⁵² Böylece salnameler yeni yayın döneminde içinde rakamların bulunduğu veri portalları yerine edebi metinlerin boy gösterdiği antolojilere dönüştürülmüştü. Her şeye rağmen salnameler -son devlet salnamesinin 1929 yılında yayınlandığı düşünüldüğünde- hâlâ en önemli veri kaynakları durumundaydı.

48 *Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիանդանցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1901): 381-350, 438-439. *Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիանդանցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1903): 419-426. *Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիանդանցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1907): 335-345.

49 *Ընդարձակ Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Մէթեան, 1925): 3.

50 *Ընդարձակ Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Մէթեան, 1925): 397-399.

51 *Ընդարձակ Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Մէթեան, 1926): 234-241, 257-264, 296-323. *Ընդարձակ Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Մագասճեան, 1927): 170-215. *Ընդարձակ Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Մէթեան, 1929): 38-43, 137-140.

52 *Ընդարձակ Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Մէթեան, 1926): 160-170, 185-186. *Ընդարձակ Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Մէթեան, 1928): 23-312. *Ընդարձակ Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Մէթեան, 1929): 108-111, 185-194, 245-254.

Yeni hastane salnameleri 1939'a kadar Türkiye ve Türkiye dışındaki Ermenilerin demografik özelliklerini ve milli kurumlarıyla ilgili istatistiksel bilgilerini yayımlayıp güncellemeye devam etti.⁵³ Bunların büyük bir bölümü Türkiye Ermenilerinin kentsel ve kırsal nüfusunu, maarif istatistiklerini ve Milli Hastanenin yıllık dökümlerini de göstermekteydi.⁵⁴

Daha önce yeni hastane salnamelerinin ilk dönemlerinde Türkiye'yi ilgilendiren konuların eskisi kadar kapsamlı olmadığını belirtmiştik. Gerçekten de hastanenin yazı işleri 1924 salnamesine başlarken ön söz yerine milli hükümetin zaferini ve Ermenilerin Türk milletine sadakatini hatırlatan uzun bir makaleden sonra sessizliğe bürünmüştü.⁵⁵ Bu dönemde yayınlanan salnameler daha çok kabine üyelerinin isimlerini ve bazı inkılap hareketlerini zikretmekle yetinmişti.⁵⁶ Fakat 1930'dan sonra hastane salnameleri her biri başlı başına Türkiye salnamesi olacak kadar kapsamlı hale getirildi.⁵⁷

Hastane salnameleri 1930'dan itibaren mündericatlarının üçte birini Türkiye'ye ayırdı. Türkiye ekonomisinin yapısal ve sayısal özellikleriyle eski ve yeni Türkiye'yi karşılaştıran analizlerin yapıldığı bölümlerde devletçilikten bankacılık sistemine, ithalat ve ihracat rakamlarından demiryolu siyasetine, eğitim kurumlarından, basın yayın faaliyetlerine kadar geniş bir perspektif sunulmuştu. Yayın heyeti Türkiye'nin kamu yatırımlarını, ulaşım ve altyapı sistemlerini, ithalat ve ihracat rakamlarını, demir yolu ağlarını, yıllık üretim istatistiklerini mufassal cetvellere dökerek görünür kılmıştı. Ayrıca daha önce

53 *Ընդարձակ Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Մէթեան, 1925): 119-140. *Ընդարձակ Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Մէթեան, 1926): 83-91. *Ընդարձակ Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Մազաւսճեան, 1927): 337-346.

54 *Ընդարձակ Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Մէթեան, 1925): 119-147. *Ընդարձակ Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Մէթեան, 1926): 56-67.

55 *Տարեցոյց Ազգային Հիւանդանոցի* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Մէթեան, 1924): 1-36.

56 *Ընդարձակ Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Մէթեան, 1925): 190-196. *Ընդարձակ Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Մազաւսճեան, 1927): 311-324. *Ընդարձակ Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Մէթեան, 1928): 315-335. *Ընդարձակ Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Մէթեան, 1929): 273-281.

57 Salnamenin yazı heyeti 1930 salnamesinde Türkiye Ermenilerinin Türk inkılabına bakışını yansıtan anlamlı bir giriş yaparak şu ifadeleri kullanmıştı: “*Yeni Türkiye’de yapılan ve 11 yıldır yapılmaya devam eden o büyük reformu bilmeyen yoktur. Bunlar olağan veya o güne kadar hayatın günlük değişikliklerine ayak uydurmak için yapılan sınırlı reformlar gibi değildir. Bunlar asırlık prensiplerin yerine, kendi dönemine değer ve anlam katacak yeni prensiplerin konulduğu gerçek devrimlerdir. Bu devrim günlerinde yaşayan herkes işiye doğru gerçek bir devrimin gerçekleştiğini hissediyor. Fakat böyle bir değişikliğin değerini sadece tarihin gözüyle bakmayı bilenler ile yaşananları ve kurtuluşu görenler ölçebilirler. Çünkü gerçekleştirilen her değişim ve uygulamaya konulan her prensip doğrudan doğruya içinde geleceğin zengin fırsatlarını barındırmaktadır. Tarihi gözle bakanlar ve izleyenler için bu dönem milletlerin ve halkların en az bin yılda bir ulaşabilecekleri az bulunur istasyonlardandır. Burası eskinin son bulup yeninin başladığı bir duraktır...*” Bkz. *Ընդարձակ Տարեցոյց*, (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Մէթեան, 1930): 21.

anonim olarak yayınlanan pasajlar artık uzman isimlerin kaleminden çıkan ayrıntılı raporlara dönüştürülmüştü. Örneğin A. Kalpakçıyan Türkiye’de yetiştirilen tarım ürünlerini, G. Torgomyan ipek üretimini, C. Vırdanesyan Türkiye madencilğini, A. Arslanyan orman alanlarını, T. Boyacıyan devlet bütçesini, H. Camcıyan vergi kalemlerini, L. Kuyumcuyan mübadele işlerini, K. Kömürçyan dış borçlar meselesini; Hintliyan, Kızıryan, Margaryan ise eğitim, kültür ve basın hayatını inceleyen mufassal makaleler yazmıştı.⁵⁸ Hatta bunların bazıları ortalama bir kitabı dolduracak kadar ayrıntılıydı.⁵⁹ Hastane salnameleri sonraki yıllarda da Türk ekonomisini ve kültür hayatını ilgilendiren makaleler yayınlamaya devam etti.

2. Bursa Arevelyan Yetimhanesi’nin Mufassal Ulusal Ansiklopedik Takvimi 1897-1919 (Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց Հանրագիտական):

Arevelyan Yetimhanesi 14 Temmuz 1875’te Ermeni yetimlerini ve bakıma muhtaç kız çocuklarını yetiştirmek amacıyla Evanjelist Protestanlar tarafından Bursa’da açıldı. Kurucu müdürlüğünü Bağdasaryan’ın yaptığı yetimhanede 1901 itibarıyla Ermeni, Rum, Yahudi ve Avrupalı çocuklardan oluşan yaklaşık 1000 kişi bulunuyordu.⁶⁰ Ayrıca yetimhane bünyesinde yine küçük yaştaki çocukların okuduğu ücretli bir okul açılmıştı.⁶¹ Kurumun müstakil bir geliri olmadığı için yetimhanenin masrafları hayırsever vatandaşların hamiyeti ve takvim satışlarından elde edilen gelirlerle karşılanıyordu.⁶²

İlk Mufassal Ulusal Ansiklopedik Takvim 1897 yılında -Maarif Nezaretinin 28 Eylül 1312 tarih ve 379 numaralı kararıyla- Bağdasaryan tarafından İstanbul’da yayınlandı.⁶³ İlk üç nüshasını Bağdasaryan’ın derlediği takvim 1900 yılından sonra Baronyan tarafından hazırlandı. Son mufassal takvim ise

58 *Ընդարձակ Տարեցոյց*, (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Սէրբեան, 1930): 22-106. *Ընդարձակ Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Սէրբեան, 1931): 31-112. *Ընդարձակ Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Սէրբեան, 1932): 230-262.

59 *Ընդարձակ Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Սէրբեան, 1934): 163-269. *Ընդարձակ Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Սէրբեան, 1933): 118-151.

60 Կ. Ա. Պարոնեան, *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն, 1901): Ա-Բ.

61 Կ. Ա. Պարոնեան, *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն, 1902): 315-316.

62 Կ. Ա. Պարոնեան, *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն, 1900): 117-122. Գ. Բաղդասարեան, *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց Հանրագիտական* (Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն, 1903): 137. Գ. Բաղդասարեան, *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն, 1908): 316-317.

63 Գ. Բաղդասարեան, *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն, 1897): 1-159.

1912’de yayınlandı.⁶⁴ Mufassal takvimlerin dili Ermenice olmakla birlikte zaman zaman Ermeni harfli Türkçe metinler de kullanılmıştı.⁶⁵ Hatta 1901’den itibaren Ermenice bilmeyen okuyuculara ulaşabilmek için Ermeni harfli Türkçeyle müstakil bölümler (Թրքախոս շայնց Բաժին) bile oluşturulmuştu.⁶⁶

İlk zamanlar iptidai kilise takvimlerini anımsatan ansiklopedik takvimler ilerleyen dönemlerde yeni ilaveler yapılmak suretiyle profesyonelleştirilmişti. Örneğin takvim mündericatları II. Meşrutiyet döneminde konjonktüre uygun olarak yeni bölümlerin eklenmesi ya da çıkarılması suretiyle güncellenmişti.⁶⁷ Arevelyan takvimleri -sabit olmamakla birlikte- takvim ve zaman bilgisi, Osmanlı İmparatorluğu, ruhani yönetim ve ek olmak üzere en az 4 bölümden oluşuyordu. Bağdasaryan kilise takvimlerinin klişeleşmiş formlarına modern takvimleri, güneş ve ay tutulmalarını, mevsim geçişlerini, kutsal gün ve geceleri, zaman ve takvim bilgisini de ekleyerek eklektik bir metin oluşturmuştu.

Ansiklopedik takvimlerin Osmanlı İmparatorluğu’nu ilgilendiren bölümleri saray erkânının, bakanlar kurulunun, yüksek dereceli devlet memurlarının ve başkent bürokrasisinin listelerinden oluşuyor; devletin idari taksimatını, taşra bürokrasisini, vilayetlerin nüfus ve yüz ölçümlerini, demir yolu hatlarının uzunluklarını, zirai faaliyetlerini, üretim ve tüketim istatistiklerini, döviz kurlarını, fiyat hareketlerini ve posta telgraf hizmetlerini gösteren bilgiler ise çoğu zaman müteferrik olarak takvim içine serpilmiş şekilde sunuluyordu.⁶⁸ Hatta takvimin bazı nüshalarında yakın tarihi ilgilendiren tematik ve panoramik dosyalar bile yayınlanmıştı. Örneğin bunlardan biri 1911 takviminde Manır Kitelik (մանր գիտելիք) başlığı altında yayınlanan II. Abdülhamit kronolojisiydi.⁶⁹

64 Կ. Ա. Պարոնեան, *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն, 1900): 1-320.

65 Կ. Ա. Պարոնեան, *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն, 1900): 211-222.

66 Կ. Ա. Պարոնեան, *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն, 1901): 265-303.

67 Գ. Բաղդասարեան, *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն, 1909):121-128.

68 Գ. Բաղդասարեան, *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն, 1906): 97-111. Գ. Բաղդասարեան, *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն, 1908): 97-118, 203-1205. Գ. Բաղդասարեան, *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն, 1911): 256.

69 Գ. Բաղդասարեան, *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն, 1908):109-112.

Arevelyan takvimlerinin “ruhani iktidar” bölümlerinde Gregoryen, Katolik ve Protestan Ermeni cemaatinin kilise kurulları, sayısal özellikleri, kurumları ve basın yayın faaliyetleri de düzenli olarak yayınlamaktaydı.⁷⁰ Ayrıca bazı takvimlerde Ermeni kültür tarihinden pasajlar, Ermeni edebiyatı ve sanatından örnek metinler, Ermeni yazarlarının, sanatkârlarının, din ve bilim adamlarının hayat hikâyeleri ve Ermeni mutfağından yemek tarifleri de bulunmaktaydı.⁷¹

Arevelyan takvimlerinde dünya nüfusunun bölgesel dağılımını, demir yollarının ve telgraf hatlarının uzunluklarını; insan bedeninin, güneş sisteminin ve yeryüzünün özelliklerini içine alacak şekilde uzayıp giden popüler istatistiksel çerçeveler de sunulmuştu.⁷² Yine aynı tarzda ekseriyeti günlük hayatı kolaylaştıran pratik bilgilerin, çocuk eğitimi ve ahlakla ilgili nasihatlerin, tarihten kıssaların, popüler bilim sohbetlerinin, tıp ve eczacılık meselelerinin, zirai, sıhhi ve dini metinlerin, fıkraların, vecizelerin ve harcîâlem öykülerin bulunduğu magazinsel içerikler de yayınlanmıştı.⁷³

Ayrıca ansiklopedik takvimlerin ilk örneklerinde bulunan imzasız yazılar sonradan yazarlarının isim ve adreslerinin belirtildiği bilimsel raporlara dönüştürülmüştü.⁷⁴ Takvimde -değişiklik göstermekle birlikte- K. Bağdasaryan, A. Haçaturyan, M. Tataryan, T. Hingliyan, A. Moskofyan, H. Asatur, K. Allahverdi, Dr. T. Allahverdivorti, K. Kalfacıyan, V. Hovhannisyan, H. İsrayelyan, Z. Zakeryan, Dr. T. Stepanyan, K. Zaruhi, Eseyan, Armenak, Dr. Mutafyan, Dr. Terziyan, Dr. Celalettin gibi isimlerle Hedakrki, Horosts, Seğbos, Adamnabuyj, Dandigin, Hruşan, Kutan ve Majan gibi müstear isimlerin yazıları yayınlanmıştı.

70 Գ. Բաղդասարեան, *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն , 1907): 314-315.

71 Գ. Բաղդասարեան, *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն , 1908): 222-226, 276-284. Գ. Բաղդասարեան, *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն , 1911): 330-350. Գ. Բաղդասարեան, *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն , 1912): 289-315.

72 Գ. Բաղդասարեան, *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն , 1906): 298-325.

73 Գ. Բաղդասարեան, *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն , 1899): 107-288.

74 Գ. Բաղդասարեան, *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն , 1903): 303-318. Գ. Բաղդասարեան, *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն , 1904): 280-300. Գ. Բաղդասարեան, *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն , 1905): 139-153.

3. Takvim, Takvim ve Hava Tahmini, Mufassal Takvim ve Hava Tahmini, Resimli Takvim ve Hava Tahmini 1792-1936 (Օրացոյց, Օրացոյց Եւ Գուշակութիւնք Օրոց, Ընդարձակ Օրացոյց Եւ Գուշակութիւնք Օրոց, Պատկերազարդ Օրացոյց Եւ Գուշակութիւնք Օրոց):

Ermeni salname geleneğinin en uzun soluklu örneklerinden biri olan Takvim (Օրացոյց) 1792 yılında İstanbul Ermeni Patriği II. Zakarya Pokuzyan'ın adına İstanbul'da yayınlandı.⁷⁵ İlk zamanlar “Hristiyan ve Ermeni Takvimi” unvanıyla basılan takvimler 1848'den sonra Takvim ve Hava Tahmini (Օրացոյց եւ գուշակութիւնք օրոց) Mufassal ya da Resimli Takvim ve Hava Takvimi adlarıyla yayınlandı. Takvimler, gelirleri Ermeni cemaatine aktarılmak üzere Arabyan, Mühendisyan, Toreyents, Zartaryan, Kürkçüyan, Baronyan, Bağdatlıyan, Kavafyan, Setyan, Sarıyan, Minasyan, Hovhannesyan, Asaturyan, Arzumyan, Aramyan, Serviçen ve Surp Pırgiç matbaalarında basılarak piyasaya sürülüyordu. Ayrıca ilk zamanlar anonim olarak yayınlanan takvimler 1861'den itibaren Rahip Yeremia ve Maruge Hovsepyan'ın editörlüğünde yayınlandı.⁷⁶ Takvimin yazı dili Batı Ermenicesi olup bazı sayılarda Grabar adı verilen Klasik Ermenice de kullanılmıştı. Sayfa sayıları değişiklik göstermekle birlikte ortalama 50 sayfadan oluşuyordu ve jenerik açısından oldukça gösterişsizdi.

Takvimler modern Ermenice salnamelerinin çok katmanlı bölümleri yerine karmaşadan uzak basit bir içerikle hazırlanmıştı. Takvim genel itibariyle yılın önemli gün ve haftalarını gösteren klişeleşmiş tablolarla başlayıp dünya tarihinin ana hatlarının kaydedildiği izahlı kronolojilerle devam eder ve bu içerik güneşin doğuş ve batış saatlerinin, Rumi ayların Ermenice karşılıklarının ve Anadolu ve Rumeli'deki panayır tarihlerinin gösterildiği listelerle sona ererdi.⁷⁷ Ayrıca takvimler her ne kadar Ermenilere mahsus milli bir takvim gibi görünse de mündericatında Türk, Yunan, Latin ve Yahudi takvimlerini de bulundururdu.⁷⁸

Takvim 1843'ten sonra yeni içerikler eklenmek suretiyle genişletildi. Örneğin 1844'te kısaltma cetvelinin yanı sıra posta vapurlarının harekât saatlerini gösteren listeler ve birtakım dini metinler eklendi.⁷⁹ 1845'te bu içeriğe İstanbul'da faaliyet gösteren Ermeni kiliselerinin isim listeleri ve posta hizmetleriyle ilgili yeni bölümler dâhil edildi.⁸⁰ Yine 1858'den itibaren

75 *Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Հօհաննիս Է Պօրոս, 1792): 1-47.

76 Քահանայ Երեմիայ, *Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Սուրբ Փրկիչ, 1861): 1-108.

77 *Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Մատթէոս, 1825): 1-48.

78 *Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Արապէան, 1831): 64.

79 *Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Միւհենտիսեան, 1844): 1-82. *Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Միւհենտիսեան, 1845): 78.

80 *Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Միւհենտիսեան, 1849): 78-89.

başlamak üzere ilk defa yerli ve yabancı para birimlerinin güncel değerlerini ve ölçüleri gösteren karşılaştırmalı tablolar hazırlandı.⁸¹ Bu düzenlemelere 1861 yılında Ermeni Patriklerinin isim ve görev sürelerinin kaydedildiği cetvellerle devam edildi.⁸² Böylece takvimlerin sayfa sayıları birkaç yıl içinde hissedilir derecede artırılmış oldu.

Fakat bütün bu düzenlemelere rağmen Takvimler hala Avrupa yıllıklarıyla karşılaştırılamayacak kadar ilkelidi. Yeremia'ya göre “*Avrupa yıllıkları her milletin kendi liderleri ve büyüklerinin resimleriyle süslenmişti. Ermeniler de medeniyet caddesinde ilerleyen Avrupa milletleri gibi kendi yıllıklarını yayınlayıp onları Ermeni liderlerinin ve yüksek dereceli Ermeni memurlarının resimleriyle süslemeliydi*”.⁸³ Böylece Takvimler 1875'ten itibaren Avrupa yıllıklarının klişeleri ve patrikhanenin direktifleri doğrultusunda yeniden düzenlendi. Rahip Yeremia'nın da belirttiği üzere takvimlere Alman yıllıklarında olduğu gibi istatistiksel bilgiler ile Ermeni çocuklarına yabancı isimlerin verilmesini engellemek için Ermeni azizlerinin isimlerinin bulunduğu dizinler dâhil edildi. Bir süre sonra takvimler Osmanlı Ermenilerinin sayısal özelliklerini, kilise hiyerarşisini, Ermeni gazete ve dergilerinin tirajlarını, saray bürokrasisini, elçilik çalışanlarını, Osmanlı şehirlerinin demografik özelliklerini, ordu ve donamaya ait sayısal verileri, Osmanlı maliyesinin gelir-gider kalemlerini ve döviz kurlarını gösterecek şekilde genişletildi.⁸⁴ Ayrıca Takvimler sicil-i ahval komisyonlarının kurulmasından çok daha önce Ermeni memurların kayıtlarını tutmaya başladı.⁸⁵

Takvimlerin en önemli özelliklerinden biri de Ermeni matbaaları tarafından basılan kitapların indeks halinde düzenlenerek yayınlanmasıydı.⁸⁶

Ayrıca takvimler dönemin aktüel gelişmelerine de kayıtsız kalmamış, Osmanlı Devletiyle ilgili gelişmeleri özel dosyalar halinde düzenleyerek okuyucunun

81 *Opıugnıg* (Կոստանդնուպոլիս: Միւհենտիսեան, 1858): 91-97.

82 Քահանայ Երեմիայ, *Opıugnıg* (Կոստանդնուպոլիս: Քիրքճեան, 1861): 87-92.

83 Քահանայ Երեմիայ, *Opıugnıg* (Կոստանդնուպոլիս: Պարոնեան, 1877): 1.

84 Քահանայ Երեմիայ, *Opıugnıg* (Կոստանդնուպոլիս: Զարդարեան, 1875): 51-100. *Opıugnıg* (Կոստանդնուպոլիս: Արամեան, 1881): 83-107, 182-223. *Opıugnıg* (Կոստանդնուպոլիս: Արամեան, 1882): 232-235. Մարուզե Հովսեփեան, *Opıugnıg* (Կոստանդնուպոլիս: Պաղտատլեան, 1886): 260-266.

85 Մարուզե Հովսեփեան, *Opıugnıg* (Կոստանդնուպոլիս: Պաղտատլեան, 1886): 120-136. Մարուզե Հովսեփեան, *Opıugnıg* (Կոստանդնուպոլիս: Պաղտատլեան, 1887): 120-138.

86 *Opıugnıg* (Կոստանդնուպոլիս: Միւհենտիսեան, 1851): 101-102. *Opıugnıg* (Կոստանդնուպոլիս: Միւհենտիսեան, 1852): 102-103. Երեմիայ Քահանայ, *Opıugnıg* (Կոստանդնուպոլիս: Սուրբ Փրկիչ, 1861): 94-97. *Opıugnıg* (Կոստանդնուպոլիս: Արամեան, 1882): 82-85, 94-98. *Opıugnıg* (Կոստանդնուպոլիս: Տերոյենց, 1867): 124-125. Մարուզե Հովսեփեան, *Opıugnıg* (Կոստանդնուպոլիս: Պաղտատլեան, 1911): 212-214, 249. Խորեն Հարութիւնեան, *Opıugnıg* (Կոստանդնուպոլիս: Արգումեան, 1921): 152.

hizmetine sunulmuştu.⁸⁷ Örneğin 1879 Takviminde 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşıyla ilgili kapsamlı bir değerlendirme, 1911’de ise Osmanlı ordusunun sayısal ve yapısal özellikleri hakkında detaylı bir inceleme yayınlanmıştı.⁸⁸

Takvimler mahiyetindeki özel dosyalar, kitap bültenleri ve Osmanlı kamu teşkilatının ayrıntılarını ihtiva eden bölümleriyle tarih araştırmalarında önemli bir kaynak durumundadır.

4. Cep Yıllığı 1922-1939 (Գրպանի Տարեցոյց):

İlk sayısı 1919 yılında Simon Kapamacıyan tarafından İstanbul’da yayınlanan cep yıllıkları 1935’ten itibaren Paris’te basılmıştır.⁸⁹ Elimizdeki son nüsha 1939 yılına aittir. Cep yıllıklarının amacı -Kapamacıyan’ın deyiimiyle- klasik takvimleri ilginç konularla harmanlayarak eğlenceli metinlere dönüştürmekti.⁹⁰

Kapamacıyan yıllıkların klişeleşmiş metinlerine mizah katmakla kalmamış aynı zamanda kilise takvimlerini küçültmek suretiyle pratik ve modern bir format yaratmıştı. Ne var ki cep yıllıkları boyutlarıyla ölçülemeyecek kadar ayrıntılıydı. 3 bölümden oluşan yıllıkların birinci bölümü hareketli takvime, ikinci bölümü dini ve millî kurumlara, üçüncü bölümü ise edebi metinlere ayrılmıştı.⁹¹

Cep yıllıkları, muadillerinin aksine, muhteviyatının büyük bir bölümünü Ermeni meselesine ayırmıştı. Ermeni tarihine, edebiyatına, siyaset ve sanat dünyasından portrelere, Ermeni sivil toplum kuruluşlarına, millî ve dini kurumlara odaklanan pasajlar ansiklopedik kolajlar durumundaydı. Ayrıca cep yıllıkları yayın hayatının ilk dönemlerinde Ermeni gönüllü alaylarının ve sözde millî kahramanların afişe edildiği propaganda metinleriydi. Örneğin Talat Paşa’nın katili Tehliryan yıllıklarda “*Ermenilerin intikamını alan, bütün dünyayı kendisine hayran bırakan, kara kara bulutları dağıtıp yüzleri aydınlatan eli öpülesi*” ulusal bir kahraman olarak lanse edilmişti.⁹² Fakat bütün bunlar, 1923’ten itibaren, Türk ordusunun başarılarıyla bağlantılı olarak değişmiştir.

87 Երեմիայ Քահանայ, *Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Գավաթեան, 1879): 81-115.

88 Մարուգե Հովսեփեան, *Օրացոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Պաղտատլեան, 1911): 3-47.

89 Սիմոն Գաբամաճեան, *Գրպանի Տարեցոյց* (Կ. Պոլիս: Սեթեան, 1929): 11.

90 Սիմոն Գաբամաճեան, “Զեկոյց”, *Գրպանի Տարեցոյց*, (Կ. Պոլիս: Ազնաւոր, 1920): 2.

91 Սիմոն Գաբամաճեան, *Գրպանի Տարեցոյց* (Կ. Պոլիս: Քէշիշեան որդի, 1921): 1-200. Սիմոն Գաբամաճեան, *Գրպանի Տարեցոյց* (Կ. Պոլիս: Պալըքեան, 1922): 1-160.

92 Սիմոն Գաբամաճեան, *Գրպանի Տարեցոյց* (Կ. Պոլիս: Պալըքեան, 1922): 96-103.

Yıllıkların edebiyat sayfaları Minas Çeraz'dan, Vartan Hatsuni'den, Vartanyan'dan öykülerin, Ermeni halk masallarından seçkilerin sunulduğu zengin bir antolojiydi.⁹³ Ayrıca edebiyat bölümü sadece edebi metinlerle değil Ermeni tıp, sanat ve spor dünyasından portreler, toprak bilgisi, alternatif tıp ve aktüel meselelerle de zenginleştirilmişti.⁹⁴

Simon Kapamacıyan yıllıklarda panoramik maddelerin yanı sıra monografi mahiyetindeki metinler de yayınlamıştı. İçinde kitap kataloglarının, şehir rehberlerinin, etimolojik ve folklorik incelemelerin, muhtasar sözlüklerin bulunduğu bu dosyalar iktisat tarihi, şehir tarihi, tarihi demografi ve tarihi coğrafya çalışmaları bağlamında oldukça kıymetlidir. Özellikle bunlardan biri olan mufassal şehir rehberleri şehir tarihi açısından son derece önemlidir.⁹⁵

5. Ahalinin Yıllığı 1907-1929 (Ամէնուն Տարեցոյցը):

Ahalinin Yıllığı -Maarif Nezaretinin 15 Haziran 1322 tarih ve 122 numaralı kararıyla- 1907 yılında Teotig (Theodoros Lepjinjian) tarafından İstanbul'da yayınlandı. 1915'e kadar aralıksız olarak devam eden neşriyat 1916'da kesintiye uğradıktan sonra 1920 yılında yeniden yayınlanmaya başladı.⁹⁶ Yıllığın son 5 sayısı ise yurt dışında basılmıştır.⁹⁷ Ahalinin Yıllığı Ermenice yayınlanmakla birlikte bazı sayfalarda Ermeni harfli Türkçe metinlerden de yararlanılmıştı.⁹⁸

Teotig, renkli mizanpajı ve yüksek baskı kalitesiyle Ermenice salnamelerin klasik formlarına çağdaş bir görünüm kazandırmıştı. Ayrıca klişeleşmiş

93 Սիմոն Գաբրամաճեան, *Գրպանի Տարեցոյց* (Կ. Պոլիս: Քէշիշեան Որդի, 1921): 109-123. Սիմոն Գաբրամաճեան, *Գրպանի Տարեցոյց* (Կ. Պոլիս: Պալըքճեան, 1922): 59-70, 73-80. Սիմոն Գաբրամաճեան, *Գրպանի Տարեցոյց* (Կ. Պոլիս: Օ. Արզուման, 1923): 61-65, 82-92.

Սիմոն Գաբրամաճեան, *Գրպանի Տարեցոյց* (Կ. Պոլիս: Սեթեան, 1930): 94-107.

94 Սիմոն Գաբրամաճեան, *Գրպանի Տարեցոյց* (Կ. Պոլիս: Քէշիշեան Որդի, 1921): 141-143, 169-173. Սիմոն Գաբրամաճեան, *Գրպանի Տարեցոյց* (Կ. Պոլիս: Պալըքճեան, 1922): 92-95. Սիմոն Գաբրամաճեան, *Գրպանի Տարեցոյց* (Կ. Պոլիս: Սեթեան, 1927): 142-145. Սիմոն Գաբրամաճեան, *Գրպանի Տարեցոյց* (Կ. Պոլիս: Մագասճեան, 1931): 68-71, 121-131.

95 Սիմոն Գաբրամաճեան, *Գրպանի Տարեցոյց* (Կ. Պոլիս: Ազնաւոր, 1920): 98-117, 142-143, 159-169, 174-188. Սիմոն Գաբրամաճեան, *Գրպանի Տարեցոյց* (Կ. Պոլիս: Քէշիշեան Որդի, 1921): 109-123. Սիմոն Գաբրամաճեան, *Գրպանի Տարեցոյց* (Կ. Պոլիս: Պալըքճեան, 1922): 151-160. Սիմոն Գաբրամաճեան, *Գրպանի Տարեցոյց* (Կ. Պոլիս: Արամեան, 1924): 79-85, 87-94. Սիմոն Գաբրամաճեան, *Գրպանի Տարեցոյց* (Կ. Պոլիս: Արամեան, 1925): 91-104. Սիմոն Գաբրամաճեան, *Գրպանի Տարեցոյց* (Կ. Պոլիս: Սեթեան, 1926): 45-62, 92-108, 116-125. Սիմոն Գաբրամաճեան, *Գրպանի Տարեցոյց* (Կ. Պոլիս: Սեթեան, 1927): 71-78, 148-149. Սիմոն Գաբրամաճեան, *Գրպանի Տարեցոյց* (Կ. Պոլիս: Մագասճեան, 1931): 73-77, 198-205.

96 Թեոդիկ, *Ամէնուն Տարեցոյցը 1916-1920* (Կոստանդնուպոլիս: Քէշիշեան, 1920): 1-332.

97 “Թեոդիկ (Թեոտորոս Լեպճինճեան, 1873-1928)”, *Ազատ Օր*, (2018): 1.

98 Թեոդիկ, *Ամէնուն Տարեցոյցը 1907* (Կոստանդնուպոլիս: Ներսեսեան, 1907): 179.

hareketli takvimleri yıllıkların sonuna ya da ortasına taşıyarak onları kilise takvimleri görünümünden uzaklaştırmıştı.⁹⁹ Teotig her biri sayfalar süren mufassal maddeler yerine saatli maarif takvimlerindeki gibi okuyucuyu yormayan panoramik metinler seçmişti. Böylece yıllıklar, adından da anlaşılacağı üzere, her yaştan ve sınıftan insana hitap eden popüler yayınlara dönüşmüştü.¹⁰⁰

Yıllıklar Ermeni kilisesini, Ermeni edebiyatını ve Ermeni toplumunun güncel meselelerini ihtiva eden en az dört bölümden oluşuyordu. Fakat bu münfercat -tiyatro, sinema, müzik, sanat ve mizahla ilgili- yeni bölümlerin eklenmesine ya da çıkarılmasına bağlantılı olarak azalıp çoğalabiliyordu.

Ahalinin yıllığı edebiyat, felsefe, pedagoji, etimoloji, tıp, eczacılık, adabımuaşeret, mizah, din ve ahlak metinlerinin bulunduğu birbirinden kopuk, jeneriksel kolajların yanı sıra Ermeni ulusal tarihini, edebiyatını ve sanat dünyasını ilgilendiren tematik metinlere de yer vermişti. Örneğin 1912 yıllığında yayınlanan biyografik metinler; 1913, 1914 ve 1915 yıllıklarındaki kültür ve tarih bahisleri, Ermeni meselesini ilgilendiren güncel tartışmalar ve Ermenice yer isimlerinin yer aldığı onomastik tablolar, 1916-1920’de tefrika halinde yayınlanan hatıralar ve 1922 yıllığında İstanbul Ermeni okulları hakkındaki ayrıntılar son derece önemlidir.¹⁰¹

Yıllığın editörleri Osmanlı Devletinin 1. Dünya Savaşı’na girmesi hakkında şu ifadeleri kullanmıştı:

“31 Mayıs 1914’te İstanbul’un girişinde ve Ayasofya’da büyük isim Fatih Sultan Mehmet’in ilk selamlık töreninin icrasının 471. Yıldönümünü aynı tarihi meydana görkemli bir törenle kutlandı. Başkentini sakinleri bu törene olağanüstü bir coşkuyla iştirak etti. Aynı gün mağazalar saygı nedeniyle kapatılıp dükkânlar bayraklarla süslendi. Bu görkemli bayramdan en az bir buçuk ay sonra yıllığın basımı başlamıştı. Diğer taraftan bütün Avrupa’da korkunç bir savaş çıktı. Hükümet 28 Ağustos 1914’te bu fırsatı değerlendirerek kapitülasyonları kaldırdı ve yeniden

99 Թեոդիկ, *Ասէնուն Տարեցոյցը 1914* (Կոստանդնուպոլիս: Հովակիմեան, 1914): 177-191. Թեոդիկ, *Ասէնուն Տարեցոյցը 1921* (Կոստանդնուպոլիս: Հովակիմեան, 1921): 330-344.

100 Թեոդիկ, *Ասէնուն Տարեցոյցը 1912* (Կոստանդնուպոլիս: Ներսեսեան, 1912): 407-419.

101 Թեոդիկ, *Ասէնուն Տարեցոյցը 1912* (Կոստանդնուպոլիս: Ներսեսեան, 1912): 230-276. Թեոդիկ, *Ասէնուն Տարեցոյցը 1913* (Կոստանդնուպոլիս: Ներսեսեան, 1913): 41-93, 115-119, 135-144, 166-181, 187-193. Թեոդիկ, *Ասէնուն Տարեցոյցը 1914* (Կոստանդնուպոլիս: Հովակիմեան, 1914): 199-229. Թեոդիկ, *Ասէնուն Տարեցոյցը 1915* (Կոստանդնուպոլիս: Հովակիմեան, 1915): 23. Թեոդիկ, *Ասէնուն Տարեցոյցը 1916-1920* (Կոստանդնուպոլիս: Քոչիշեան, 1920): 28-30, 54-58, 132-136, 188-205, 211-287. Թեոդիկ, *Ասէնուն Տարեցոյցը 1922* (Կոստանդնուպոլիս: Հովակիմեան, 1922): 373-384.

İstanbul ve taşrada coşkulu gösteriler gerçekleşti...¹⁰²Toplar gürleyip süngüler şakırdadığında hükümetimiz önceki gün ilan ettiği askeri tarafsızlığını sürdüremedi. Osmanlı filosu Karadeniz’de Rus düşmanlığına dayanamayarak Rus limanlarını bombaladı ve birkaç düşman gemisini batırdı. İşte bu olay üzerine İtilaf Devletlerinin İstanbul elçileri Türkiye’den ayrıldı ve Türkiye savaşa girdi. Anayasanın ilanıyla birlikte sivil haklara kavuşan Osmanlı Ermenileri seferberliğin ilanı üzerine silahlı ve eğitilmiş, cesur gençlerini orduya gönderdi. Genç, akıllı Patriğimiz Zaven vatanperver bir gayretle davranarak, hemen, bütün Türkiye Ermenilerine bir genelge gönderip Osmanlı’nın başarısızlığa uğramaması için yüzyıllardır Osmanlı tahtına olan sadakate devam etmek ve sevgili vatanına karşı sorumluluğu eksiksiz sürdürmek adına silahaltına alınan askerlerin ailelerine bakmak, onların rahatını sağlamak, hasta veya yaralı askerlerin tedavilerini gerçekleştirmek, bir kelimeyle her türlü fedakârlığı yaparak hemşerilerine karşı sevgi dolu bir tavır sergilemek için yeniden hayır kurumlarının kurulmasını tavsiye etti... Yeni Türkiye ve onun liberal ve güçlü hükümeti sayesinde son yıllarda büyük ölçüde yeniden organize edilen ve güçlendirilen Osmanlı ordusunun ve donanmasının düşmana karşı zafer elde edeceğinden eminiz.”¹⁰³

Ahalinin Yıllığı Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemindeki Ermeni toplumunun dini ve milli meselelerinin, ulusal değerlerinin, kurumsal yapısının, demografik ve folklorik özelliklerinin anlaşılması açısından tarihçilere zengin bir envanter sunmaktadır. Yıllığın Ermeni tarihine, edebiyatına, folkloruna, basın hayatına, Ermeni meselesinin güncel tartışmalarına ayrılan tematik dosyaları tarih araştırmalarında vazgeçilemeyecek kadar önemli kaynaklardır.¹⁰⁴

6. Gavros’un Yıllığı 1910-1932 (Կավոսիւն Տարեցոյցը):

Gavros’un yıllıkları 1910 yılında günlük siyasi mizah gazetesi Gavros’un eki olarak gazeteci yazar Yervant Tolayan tarafından İstanbul’da yayımlandı. İlk beş sayısı düzenli olarak basılan Gavros’un Yıllıkları 1916 yılından itibaren

102 Osmanlı Devleti kapitülasyonları 28 Ağustos 1914’te değil 27 Ağustos 1914’te kaldırmıştır.

103 Թեոդիկ, *Սովետն Տարեցոյցը 1915* (Կոստանդնուպոլիս: Հովակիմեան, 1915): ա, բ, դ, գ.

104 Թեոդիկ, *Սովետն Տարեցոյցը 1915* (Կոստանդնուպոլիս: Հովակիմեան, 1915): 24-30, 31-35, 39-48, 64-70. Թեոդիկ, *Սովետն Տարեցոյցը 1916-1920* (Կոստանդնուպոլիս: Քոչիշեան, 1920): 270-284. Թեոդիկ, *Սովետն Տարեցոյցը 1921* (Կոստանդնուպոլիս: Հովակիմեան, 1921): 106-130, 299-308, 309-315. Թեոդիկ, *Սովետն Տարեցոյցը 1922* (Կոստանդնուպոլիս: Հովակիմեան, 1922): 235-265, 404-412, 329-346.

yayın hayatına son verdi. Mütareke döneminde yeniden yayınlanmaya başlayan yıllığın son sayısı 1927 yılında basıldı. Son beş sayı ise Paris’te neşredilmiştir. İlk zamanlar 16 formadan oluşan yıllıklar bazı dönemlerde 8 formaya kadar düşürüldü.¹⁰⁵ Ayrıca yıllığın yazı dili Batı Ermenicesi olmakla birlikte zaman zaman Ermeni harfli Türkçe metinler de kullanıldı.¹⁰⁶

Gavroş’un yayın kurulu Grigor Torosyan, Hagop Der Yakupyan ve ünlü karikatürist Aram Andonyan gibi profesyonellerden oluşuyordu. Grigor Torosyan daha önce Gigo, Lila, Araelk ve Dzağik’te çalışmış tecrübeli bir isimdi.¹⁰⁷ Yıllığın yazarları arasında Yervant Odyan ve Aşot Keçyan gibi ünlü isimlerin yanı sıra M. Kapraş, A. İspeçeryan, S. Davutyan, A. Yergat ile Guşak, Faraş, Hovarda, Isırgan ve Topal Şeytan gibi müstear isimler de bulunuyordu.

Gavroş’un Yıllıkları klişeleşmiş salname formlarına sahip değildi. Yıllığın genel görünümü salnamelerden daha çok resimli mizah antolojilerine benziyordu. Ortalama bir yıllık o yılın önemli olaylarının ironiyle harmanlandığı vukuatlı takvimlerle başlayıp¹⁰⁸ Ermeni toplumunun sorunlarının ve çatışmalarının farklı tonlarda eleştirildiği pasajlarla devam ediyordu. Osmanlı Ermenilerinin kimlik mücadelelerine, siyasi partilerine, din adamlarına, politikacılarına, tüccarlara ve basın hayatına hasredilen makale, deneme, şiir ya da trajediler okuyucuyu güldürürken düşündüren parodist metinlerdi.¹⁰⁹

Gavroş milli hastalıklardan bahsettiği ironik yazıda “istifa” hastalığının semptomları hakkında şunları yazmaktaydı:

“İstifa Hastalığı... nevazil cinsinden hafif bir hastalıktır. Hastalığın semptomlarını tanımak çok kolaydır. Hastalık naz adı verilen bir öksürükle başlar. Bu öyle bir hastalıktır ki üzerine ne kadar giderseniz o kadar kötüleşir. Bir süre duruma katlandığınız zaman kısa bir zaman içinde semptomları kaybolur. Ermeni partileri bu hastalığın çaresini bulmuşlar fakat saklıyor ve yalnızca kendileri için kullanıyorlar. Bu hastalık milli kriz dönemlerinde daha da görünür olacak. Söylediğimiz gibi hastalığa önem verilmemelidir. Bunun tek çaresi bugüne kadar

105 Erվանդ Թովայան, *Գավռոշին Տարեցոյցը 1915* (Կ. Պոլիս: Գավռոշ, 1915): 1-95.

106 Erվանդ Թովայան, *Գավռոշին Տարեցոյցը 1910* (Կ. Պոլիս: Նշան-Պատկերական, 1910): 128-141. Erվանդ Թովայան, *Գավռոշին Տարեցոյցը 1911* (Կ. Պոլիս: Արգոսման, 1911): 120-130.

107 Erվանդ Թովայան, *Գավռոշին Տարեցոյցը 1926* <8Կ. Պոլիս: Գավռոշ, 1926): 6-12.

108 Erվանդ Թովայան, *Գավռոշին Տարեցոյցը 1911* (Կ. Պոլիս: Արգոսման, 1911): 5-16.

109 Erվանդ Թովայան, *Գավռոշին Տարեցոյցը 1910* (Կ. Պոլիս: Նշան-Պատկերական, 1910): 42-64, 213-219. Erվանդ Թովայան, *Գավռոշին Տարեցոյցը 1913* (Կ. Պոլիս: Գավռոշ, 1913): 171-172. Erվանդ Թովայան, *Գավռոշին Տարեցոյցը 1922* (Կ. Պոլիս: Սիմոն Օհանեան, 1922): 63-67.

*yapıldığı gibi hastalığın sarsıntılarında korkulmamalıdır. Hastalık belirlenen sınıra kadar çıkacak ve sonunda tamamen yok olacaktır. Patrik nazik yapısı nedeniyle üç kez hastalığa yakalanıp üçünde de onu yendi...”*¹¹⁰

Gavroş’un yıllıkları 1915 olaylarından sonra mizah formatından uzaklaşarak Ermeni meselesine odaklanan politika günlüklerine dönüştü. Özellikle 1919’dan itibaren Yervant Odyan ve Yervant Toleyan tarafından Ermeni meselesiyle ilgili tematik metinler ve hatıralar yayınlandı.¹¹¹

Gavroş’un Yıllıkları II. Meşrutiyet yıllarının haletiruhiyesini anlamak, 1915 Olaylarının sarsıntılarını, dönemin politik, sosyolojik ve psikolojik durumunu ve özellikle Ermeni toplumunun beklentilerini kavramak açısından önemli bir kaynaktır.

7. Resimli Halk Yıllığı 1894-1908 (Ժողովրդական Տարեցոյց Պատկերազարդ):

Nişan Berberyan tarafından İstanbul’da basılan Resimli Halk Yıllıklarının ilk sayısı Maarif Bakanlığının 207 numaralı kararıyla 1894 yılında yayınlandı. Çoğu zaman “Resimli Halk Yıllığı” bazı sayılarda ise “Halk Yıllığı” adıyla basılan yıllıklar 1908 yılına kadar aralıksız olarak devam etti. Berberyan’ın amacı, “*klasik salnameleri taklit etmek yerine içerik bağlamında yeni bir tarz yaratmaktı.*” Hatta Berberyan bu konuda Surp Pırgiç Hastanesi yıllıklarının tecrübeli ismi Maruge Hovsepyan’dan bile yardım almıştı.¹¹²

Ne var ki, Berberyan’ın “*yeni tarz yaratma*” iddiası yıllığın niteliğini artırmaktan daha ziyade para kazanma arzusuyla bağlantılıydı. Resimli halk yıllıkları milli meselelere temerküz eden az sayıdaki nitelikli yazı dışında vulgar bir antoloji olmaktan kurtulamamıştı.

Resimli Halk Yıllıklarının yazı dili Batı Ermenicesiydi. Ortalama 13 formadan oluşan yıllıklar 200 sayfayı müteceviz devasa boyutlardaydı. Mündericatinin

110 Երվանդ Թոլայան, *Կավոռոյին Տարեցոյցը 1911* (Կ. Պոլիս: Արզուման, 1911): 59.

111 Երվանդ Թոլայան, *Կավոռոյին Տարեցոյցը 1911* (Կ. Պոլիս: Արզուման, 1911): 22-28, 88-96. Երվանդ Թոլայան, *Կավոռոյին Տարեցոյցը 1919* (Կ. Պոլիս: Օսնիկ Բարսեղեան, 1919): 7-15, 70-79. Երվանդ Թոլայան, *Կավոռոյին Տարեցոյցը 1920* (Կ. Պոլիս: Ճառեան, 1920): 58-59, 76-77, 81-88, 143-146. Երվանդ Թոլայան, *Կավոռոյին Տարեցոյցը 1922* (Կ. Պոլիս: Սիմոն Օհանեան, 1922): 119-123.

112 Նշան Կ. Պէրպէրեան, *Ժողովրդական Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Պէրպէրեան, 1894): ա, դ.

büyük bir ekseriyetini çeviri metinlerin oluşturduğu Halk yıllıklarında başta Nişan Berberyan olmak üzere Baronyan, Der- Minasyan, Dr. Paşayan, G. Panosyan, V. Kalpakçıyan, G. Atruni, S. Hancıyan, M. Mamuryan, M. Nubaryan, Mozyan, Çilingirciyan gibi pek çok ismin şiir, öykü, makale ve çevirileri yayınlanmıştı.

Resimli Halk Yıllıkları 1903 yılına kadar genel kültür bilgililerini, ulusal-uluslararası istatistikleri ve milli meseleleri ihtiva eden üç ana başlıktan oluşuyordu. Genel kültür bahsi kozmografya, deneyler, günlük hayatı kolaylaştıran pratik bilgiler, modern tarım yöntemleri, tarım ve hayvancılık, ev ekonomisi, çocuk bakımı, sağlıklı yaşam ve hastalıklardan korunma yollarını ihtiva eden popüler kolajlardan meydana geliyordu. Yıllıkların istatistiksel bölümleri ise ticaret rehberleri şeklinde düzenlenmiş sayısal antolojilerdi. Burada konut istatistiklerinden, posta ve telgraf tarifelerine, demir yolu güzergâhlarından, değerli kâğıt harçlarına kadar her türlü sayısal veri bulunabiliyordu.¹¹³ Ayrıca çok nadir olmakla birlikte bazı sayılarda -1899 yılında olduğu gibi- Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren ulusal ve uluslararası banka ve şirketlerin kuruluşu, sermayeleri ve şubeleri hakkında da bilgiler sunuluyordu.¹¹⁴ Yıllığın milli meseleleri ilgilendiren pasajları ise genellikle Ermenilere ait milli ve dini bayramları, itikat tartışmalarını ve ünlü Ermeni simaların hayat hikâyelerinden kesitler sunan biyografik metinleri içeriyordu.¹¹⁵ Resimli Halk yıllıkları 1899 yılından itibaren Osmanlı merkez bürokrasisi hakkında da kayıtlar tutmaya başladı.¹¹⁶

Berberyan 1903 yılından itibaren Resimli Halk Yıllıklarının formatını değiştirip sayfa sayısını azaltarak dilemma şeklindeki karmaşaya son verdi. Resimli Halk Yıllıkları bazı sayılarında “Hamarod Jamanagakrutyun” (Համարոտ ժամանակագրութիւն) adlı izahlı kronolojiler de yayınlamıştı.¹¹⁷ Dönemin önemli olaylarının düz bir kronoloji yerine temalara

113 Նշան Կ.Պերպլերեան, *Ժողովրդական Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Պերպլերեան, 1895): 26-27. Նշան Կ.Պերպլերեան, *Ժողովրդական Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Պերպլերեան, 1896): 107-110. Նշան Կ.Պերպլերեան, *Ժողովրդական Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Պերպլերեան, 1897): 295-297. Նշան Կ.Պերպլերեան, *Ժողովրդական Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Պերպլերեան եւ Ռրդի, 1905): 359-369.

114 Նշան Կ.Պերպլերեան, *Ժողովրդական Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Պերպլերեան, 1899): 331-343.

115 Նշան Կ.Պերպլերեան, *Ժողովրդական Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Պերպլերեան, 1895): 44-49. Նշան Կ.Պերպլերեան, *Ժողովրդական Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Պերպլերեան, 1896): 351-353. Նշան Կ.Պերպլերեան, *Ժողովրդական Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Պերպլերեան, 1908): 67-75, 145-150.

116 Նշան Կ.Պերպլերեան, *Ժողովրդական Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Պերպլերեան, 1899): 333-337.

117 Նշան Կ.Պերպլերեան, *Ժողովրդական Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Պերպլերեան, 1899): 244-294.

göre günbegün aktarıldığı bu takvimler yakın tarih çalışmalarında araştırmacılara panoramik bir perspektif sunmaktadır.

8. Mesut Seneler 1928-1965 (Երջանիկին Տարեցոյցը):

Mesut Seneler 1928'den 1965'e kadar Ermeni oyun yazarı ve editör Bagarat Tevyan tarafından İstanbul'da yayınlanmıştır. Ermeni ve Polonyalı yazarların iş birliğiyle çıkarılan yıllıklar Türkiye'nin yanı sıra Fransa, İngiltere, Amerika ve Bulgaristan'da da satışa sunulmuştur.

Tevyan'a göre yıllığın yayınlanma amacı; *“Ermenler arasında kitaba karşı duyarlılığı artırarak entelektüel seviyenin yükselmesini sağlamaktı”*.¹¹⁸

Başlangıçta popüler magazin dergilerini aratmayan içeriğiyle gündelik hayata odaklanan yıllıklar¹¹⁹ 1939'dan itibaren mahiyet ve mizanpaj itibariyle geliştirilerek Ermeni toplumunun aktüel meselelerine odaklanan kültür, sanat ve edebiyat dergisine dönüştürülmüştür. Yıllıklarda başta Tevyan olmak üzere G. Terziyan, A. Yergat, S. Sakayan, L. Daniyelyan, B. Aşçıyan, G. Karvarents, M. Zarifyan, A. Sıvacıyan, A. Hahamyan, V. Margaryan, Der Margaryan gibi pek çok ünlü ismin şiir, öykü ve romanlarının yanı sıra sağlık, spor ve tarih konulu çerçeve yazılar yayınlanmıştır.¹²⁰ Tevyan 1935'ten sonra yıllığa izahlı kronolojiler de eklemiştir.¹²¹

Mesut Seneler, Ermeni kültür tarihini ilgilendiren çok sayıda araştırma neşretmiştir. Bunlar arasında Civan Aşıkyan'ın *“Kayseri Ermenileri”*, *“Kayseri Tomarza Haz. Meryem Manastırı”*, *“Kayserinin Geçmişinden Tarihi Bölümler”*; Torgom Boyacıyan'ın *“Amerika Ermenileri”*; Artashes Kalpakçıyan'ın *“Türkiye Ekonomik Hayatında Ermenilerin Rolü”*; Ara Akinyan'ın *“İstanbul Ermenilerinin Spor Yılı”*; Edvard Simkeşyan'ın *“İstanbullu Ermeni Yazarlar”* ve Tevyan'ın *“Türkiye Cumhuriyetinin 15. Yılında Neticeleri”* başlıklı makaleleri kayda değer araştırmalar arasındadır.¹²² Bagarat Tevyan, Türkiye'yi ilgilendiren milli konulara da kayıtsız kalmamıştır. 1939 yıllığında Atatürk'ün ölümü üzerine yazdığı *“Atatürk Neden Büyüktür”*

118 Բ. Թեւեան, *Երջանիկին Գիրքը* (Կոստանդնուպոլիս: Մազասճեան, 1935): ա, բ, գ.

119 Բ. Թեւեան, *Երջանիկին Տարեցոյցը* (Կոստանդնուպոլիս: Առեւտրական, 1928): 1-213.

120 Բ. Թեւեան, *Երջանիկին Գիրքը* (Կոստանդնուպոլիս: Մազասճեան, 1935): 85-95, 97-101, 147-148. Բ. Թեւեան, *Երջանիկ Տարի* (Կոստանդնուպոլիս: Աքթարեան, 1939): 49-52.

121 Բ. Թեւեան, *Երջանիկին Գիրքը* (Կոստանդնուպոլիս: Մազասճեան, 1935): 21-42, 85-88.

122 Բ. Թեւեան, *Երջանիկին Գիրքը* (Կոստանդնուպոլիս: Մազասճեան, 1935): 51-58, 59-63, 103-117, 129-132, 135-144. Բ. Թեւեան, *Երջանիկ Տարի* (Կոստանդնուպոլիս: Աքթարեան, 1939): 132-135, 203-208.

adlı makalesinde Atatürk ve Türk Devrimi hakkındaki düşüncelerini şöyle ifade etmiştir: “*Genel Savaşın zaferinden sarhoş olan devletler kanlı kılıçlarını yeryüzünün eksenine sapladılar ve çizmelerinin altında ezilen dünya haritasını intikam ve şehvet hırsıyla yeniden düzenlemek istediler. Sultanların tahtı da kaybedenlerin arasına girmişti. Eski Osmanlı sınırları içinde sadece umutsuzluk ve panik hüküm sürüyordu. Bu yaygın umutsuzluk içinde Anavatanın en iyi günlerini gören tek kişi oydu... Onda imkânsız gerçekleştirebilecek ne kalıcı ve sarsılmaz bir güç birikmişti ki yığınların paniğini dağıtarak onları müttefik ve güçlü bir bütünlüğe dönüştürdü... Türk’ün asırlık tarihinde çok sayıda imparatorlar, fatihler doğdular fakat onların hiçbiri kendi halkını bu kadar iyi tanıyamadı, hiçbiri onun kalbine bu kadar nüfuz edemedi. Fatihler zafer kazanıp Ortaçağ Yeniçağdan ayırarak eski Bizans’ın aşılmaz surlarına yerleştiler. Ancak Atatürk zaferiyle cumhuriyetçi Türkiye tarihini açarak eski Türkiye tarihinin önüne nokta koydu. Çünkü halkının ruhunu ve ihtiyaçlarını en iyi anlayan oydu.*”¹²³

B. Aperiodyik Salnameler:

Aperiodyik salnameler Osmanlı Ermenileri tarafından yayınlanan düzensiz, müteferrik yıllıklardır. Bunların büyük bir bölümü bir-iki sayı basıldıktan sonra yayın hayatına son vermiştir. Bazıları ise diğerlerine göre daha uzun ömürlü olmuştur. Aperiodyik salnamelerin yazı dili Batı Ermenicesi olmakla birlikte zaman zaman Ermeni harfli Türkçe de kullanılmıştır. Sayfa sayıları değişiklik gösteren salnamelerin tamamı İstanbul ve İzmir’de basılmıştır.

1. Salname ve Mevsimname (Մալնամե - Մեղվախնամե):

Salname ve Mevsimnameler 1882 ve 1884 yıllarında İstanbul’da yayınlanan kehanet formundaki yıllıklardı. Salnamelerin yazı dili Ermeni harfli Türkçeydi ve ortalama beş formadan oluşuyordu. Bunların asıl amacı “*istidracc*” ve “*akıl*” yoluyla gelecekte haber vermektir.¹²⁴

Astronomi, kehanetler ve rüya tabirleri gibi üç ana başlıktan oluşan salnameler, şiir formundaki pasajlarıyla hava durumu, borsa ve ziraat hakkında çıkarımlar yapıyor ayrıca rüyalardaki gizli mesajları da deşifre ettiğini iddia ediyordu.¹²⁵

123 F. Թեւեան, *Երջանիկ Տարի* (Կոստանդնուպոլիս: Արթարեան, 1939): 201-202.

124 *Մեղվախնամե* (Մալիթանե: Փափազեան, 1882): 1-2. *Մալնամե* (Բարսանյալ, 1884): 3-4.

125 *Մեղվախնամե* (Մալիթանե: Փափազեան, 1882): 37-57.

*“Bu sene gayet gümrah ve bolca her bir mahsulat olacaktır, meyveden maada. Bağ ve ağaç dikilmesi pek faydalıdır bu senenin hükmünde...9-18 Ocak: Gayet şiddetli soğuk. Mangalları ve sobaları sıkça yakın. Kurtlar bir şehre inip ziyan verecektirler, yollar büsbütün kapandı, karın şiddetinden... Mayıs: Bazı köprüler suların coşkunuğundan harap olacaktır. Haziran: Bu faslın sıcağı tarif olunmaz. Şimendifer ve bankaların hisseleri gayet yükseldi.”*¹²⁶

2. Kozmik, Tıp ve Sağlık Yıllıkları (Տիեզերական Տարեցոյց, Բժշկական և արողջասպահական Տարեցոյց):

Kozmik, Tıp ve Sıhhat Yıllıkları pozitif bilimlere münhasır içeriğiyle Ermenice salnameler arasında farklı bir formata sahiptir. 1873 yılında Gazarosyan tarafından İstanbul’da yayınlanan Kozmik Yıllık Aramyan Matbaasında basılıp iddialı bir bedelle -yarım gümüş meci diye yani ortalama 10 kuruştan- satışa sunulmuştu.

Yılın gün ve aylarını, bayram ve panayır tarihlerini gösteren klasik bir takvimle başlayan yıllık; kronoloji, astronomi, bahçe bilgisi ve istatistik bölümlerinden oluşuyordu. Yıllığın istatistiksel bölümleri Osmanlı Devleti’nin merkez ve taşra bürokrasisi, komuta kadrosu, Osmanlı maliyesinin gelir-gider kalemleri, dış ticaret oranları, Osmanlı borçları, nüfus, kaçıcılara, yerli ve yabancı basın, bankacılık sistemi ve döviz kurlarının yanı sıra Osmanlı Ermenilerinin sayısal özelliklerine de yer vermektedir.¹²⁷

Tıp ve Sağlık Yıllığı ise 1914 yılında Dr. Vahan Gazaryan tarafından İstanbul’da yayınlandı. Gazaryan’a göre yıllığın amacı *“...okur severlere sadece yüksek bir entelektüel zevk vermek değil aynı zamanda onlara hayat mücadelesinin zorluklarına karşı sağlıklı ve güçlü bir bedenle mücadele etmenin yollarını öğret(mekt)...*”¹²⁸

Dört bölümden oluşan yıllığın birinci bölümünde Dr. Allahverdivorti, A. Babayan, Dr. H. Kapamacıyan, Dr. K. Yakupyan, Dr. Y. Tiryakyan, Dr. V. Torgumyan, Dr. B. Torosyan, Dr. M. Jamkoçyan ve Dr. A. Hahamyan’ın ruh ve sinir hastalıkları, pediatri, bağımlılık, göz ve kalp sağlığı, aşı ve mikrobiyoloji, eczacılık, kadın doğum ve zührevi hastalıklar hakkındaki

126 *Մէլիսիմնամէ*(Ասիթանէ: Փափագեան, 1882): 19-35.

127 Վ.Ղազարոսեան, *Տիեզերական Տարեցոյց* (Կոստանդնուպոլիս: Արամեան, 1873): 213-226, 257-264.

128 Վ.Ղազարոսեան, *Տարեցոյց-Բժշկական և արողջասպահական* (Կ. Պոլիս: Արարս, 1914): գ.

makaleleri bulunuyor, ikinci bölümde ünlü Ermeni doktorların öz geçmişleri, üçüncü bölümde modern tıp bahisleri, son bölümde ise mizahi metinler sunuluyordu.

Tıp ve Sağlık Yıllığı tıp ve eczacılık tarihini ilgilendiren çerçeve yazılarıyla tıp tarihi açısından son derece önemli bir kaynaktır.¹²⁹

3. Meteliksizlerin Eğlenceli Yıllığı 1915-1924 (Անկուտիներուն Ջուարձալի Տարեցոյր 1915-1924):

Meteliksizlerin Eğlenceli Yıllığı Ermeni hiciv edebiyatının en önemli isimlerinden biri olan Hovhannes Amirents tarafından İstanbul’da yayınlandı.¹³⁰ İlk sayısı 1915’te basılan yıllığın ikinci sayısı 1919’da tabedilmiştir. Elimizdeki son sayı 1927 yılına aittir. İlk zamanlar ortalama 2 formadan oluşan yıllıklar sonradan 200 sayfaya yaklaşan mufassal bir boyut kazanmıştır.¹³¹ Ayrıca yıllıklar 1925’ten itibaren karikatürlerle zenginleştirilmiştir.¹³² Amirents’e göre yıllığın amacı “*maddi bir gelir elde etmekten daha ziyade mizaha susamış az sayıdaki okuyucuya kaliteli bir eser sunmaktı.*”¹³³

Amirents yıllıklarda Ermeni toplumunu ve dönemin güncel olaylarını kara bir mizahla eleştirirken gülmece tarzındaki kehanet ve rüya tabirleriyle de okuyucuya eğlenceli bir metin sunmuştur.¹³⁴ Yıllıklara 1926’dan itibaren Ermeni mutfağından seçkin örneklerin gösterildiği “*Ermeni kadınının mutfağı*” (Հայ Տիկնոջ Խոհանոցը) adlı gastronomi yazıları da eklenmiştir.¹³⁵

129 Կ.Ղազարուեան, *Տարեցոյց-Բժշկական եւ արողջապահական* (Կ. Պոլիս: Արարս, 1914): 264-270, 297-302.

130 Ա.Թրումվանց, “Ծագումով Ակնեցի Նշանավոր Հոգեվորականներ”, *Ժամանակ*, 31 Mayıs 2024, <http://www.jamanak.com/content/ընկերա-վշակութային/23-05-2024-ծագումով-ակնեցի-նշանավոր-հոգեվորականներ>.

131 Հ. Ամիրենց, *Անկուտիներուն Ջուարձալի Տարեցոյր 1915* (Կ. Պոլիս: Թաշճեան, 1915): 1-16. Հ. Ամիրենց, *Անկուտիներուն Ջուարձալի Տարեցոյր 1919* (Կ. Պոլիս: Տեր Ներսեսեան, 1919): 1-29. Հ. Ամիրենց, *Անկուտիներուն Ջուարձալի Տարեցոյր 1924* (Կ. Պոլիս: Սեթեան, 1924): 1-177. Հ. Ամիրենց, *Անկուտիներուն Ջուարձալի Տարեցոյր 1927* (Կ. Պոլիս: Արեւ, 1927): 1-64.

132 Հ. Ամիրենց, *Անկուտիներուն Ջուարձալի Տարեցոյր 1925* (Կ. Պոլիս: Սեթեան, 1925): 1-176.

133 Հ. Ամիրենց, *Անկուտիներուն Ջուարձալի Տարեցոյր 1922* (Կ. Պոլիս: Սահակեան, 1922): 3-4.

134 Հ. Ամիրենց, *Անկուտիներուն Ջուարձալի Տարեցոյր 1921* (Կ. Պոլիս: Սահակեան, 1921): 17-24. Հ. Ամիրենց, *Անկուտիներուն Ջուարձալի Տարեցոյր 1924* (Կ. Պոլիս: Սեթեան, 1924): 8-18, 37-38, 40-99. Հ. Ամիրենց, *Անկուտիներուն Ջուարձալի Տարեցոյր 1926* (Կ. Պոլիս: Արեւ, 1926): 65-67.

135 Հ. Ամիրենց, *Անկուտիներուն Ջուարձալի Տարեցոյր 1926* (Կ. Պոլիս: Արեւ, 1926): 95-106.

Amirents şapka inkılabı hakkında şunları yazmıştır: “İslam’ın kurucu peygamberi Muhammet elinde beyaz bir örtü tutarak ashabına ‘İşte bu benim kefenimdir. Sizden sadece İslam dinini tebliğ etmekle görevlendirdiğim kişiler kefenlerini başlarının üzerinde taşıyınlar.” dedi ve bu beyaz örtüyü başına sardı. İşte böylece beyaz örtü sadece din adamları için kullanılmaya başlandı. Yüzyıllar sonra müminler arasındaki cahiller de çevresindekilerini etkilemek amacıyla başlarını beyaz örtüyle sarmaya başladı. Onlar bir satır bile Türkçe yazamazlardı. Cumhuriyet hükümeti 1925 yılında örtü kullanımını sadece vaiz ve din adamlarına mahsus kılarak bu gülünç duruma son verdi.”¹³⁶

Yıllıktaki en önemli bölümlerden biri de Amirents’in Ermeni amele taburu hakkındaki hatıralarıdır.¹³⁷

4. Satirik Yıllık 1921-1922 (Երգիծական Տարեցոյց):

Satirik Yıllıklar 1921 ve 1922 yıllarında Ermeni mizah yazarı Yervant Odyan tarafından İstanbul’da yayınlandı. Ortalama 10 formadan oluşan yıllıklar 70 kuruştan satışa çıkarılmıştı.

Satirik Yıllıklar dönemin siyasi olaylarının Ermeni meselesi ekseninde değerlendirildiği çerçeve yazılardan oluşuyordu. Odyan burada sadece Ermeni devlet adamlarını eleştirmekle kalmıyor aynı zamanda Ermeni meselesindeki tutarsızlıklarından dolayı İngiltere ve Fransa’yı da şiddetle takriz ediyordu.¹³⁸

Odyan’ın Hatisyan, Nerses Ohanyan, Aram Halaçyan, Hayk Hocasaryan, Sarkis Esmeryan ve Der Movsesyan’ı eleştirdiği yazıları ile Ermeni meselesi hakkındaki değerlendirmeleri son derece önemlidir.¹³⁹

Ayrıca Odyan burada Ermeni edebiyatının en önemli eserlerinden biri olan “Yoldaş Pançuni”yi de tefrika halinde yayınlanmıştır.¹⁴⁰

136 Z. Aıfırrıknğ, *Անկուտիներուն Չուարճալի Տարեցոյցը 1926* (Կ.Պոլիս: Արև, 1926): 68.

137 Z. Aıfırrıknğ, *Անկուտիներուն Չուարճալի Տարեցոյցը 1919* (Կ.Պոլիս: Տեր Ներսեսեան, 1919): 6-19.

138 Երրուանդ Օտեան, *Երգիծական Տարեցոյց 1921* (Կ.Պոլիս: Տեր Սահակեան, 1921): 3-23.

139 Երրուանդ Օտեան, *Երգիծական Տարեցոյց 1921* (Կ.Պոլիս: Տեր Սահակեան, 1921): 24-27, 33-41, 46-54, 78-79, 86-109.

140 Երրուանդ Օտեան, *Երգիծական Տարեցոյց 1921* (Կ.Պոլիս: Տեր Սահակեան, 1921):129-166. Երրուանդ Օտեան, *Երգիծական Տարեցոյց 1921* (Կ.Պոլիս: Պարզճեան, 1922): 79-137.

5. Diğer Yıllıklar:

1920 yılında Suren Pertevyan (Sisak Partizpanyan) tarafından “*Ermeniler arasındaki öz-farkındalığı artırmak*”¹⁴¹ amacıyla İzmir’de yayınlanan Zmurnahay Daretsoyts (Զմրնահայ Տարեցոյցը- İzmir Ermenilerinin Yıllığı) işgal altındaki İzmir’in en önemli enformasyon kaynaklarından biridir. 160 sayfadan oluşan yıllık Mamuryan tarafından basılıp 100 kuruşa satılmıştır.

Yıllıkta ünlü İzmir Ermenileri -Mesrop Numar, Grigor Çilingiryan, Mihran Aznavoryan, Manki Kocamanyan, Stepan İplikciyan, Artaki Kalpakyan, Ağeksandır Şaklyan, Stepan Spartali, Sarkis Takvoryan, Karabet Arapyan, Tiran Kasparyan, Hagop Mikayelyan, Hrant Nikontyan, Aram Tahtacıyan, Hayk Keresteciyan- eğlence mekânları, Ermeni okulları ve kiliseler hakkında biyografik ve tematik pasajlar bulunuyordu. Ayrıca yıllıkta Ermeni edebiyatından numunelere de yer verilmişti.¹⁴²

Halk Salnamesi ya da Ermenice ismiyle Joğovrtagan Darekirk (Ժողովրդական Տարեգիրք) ise Sahak Mihiteryan tarafından İstanbul’da yayınlandı. İlk sayısı 1936’da tabedilen salnamenin son sayısı 1950’de basılmıştır. Mihiteryan Halk Salnamelerinde müzikten ekonomiye kadar uzanan geniş bir çerçeve çizmiştir. Salnamede Atatürk’ün ölümü vesilesiyle Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti’nin ilgilendiren pasajlar ve açıklamalı kronolojiler bulunmaktadır.¹⁴³

Ermenice salnameler arasında kayda değer yıllıklardan biri de 1914 yılında Hımayak Aramyants tarafından yayınlanan Kyuğadndesi Daretsyuts (Գիւղատնտեսի Տարեցոյց) adlı tarım yılıdır. Tarımı geliştirmek ve çiftçi haklarını korumak amacıyla yayınlanan yıllıkta¹⁴⁴ tarım istatistiklerinin yanı sıra hayvancılık, sütçülük, balıkçılık, ormancılık, bahçe işleri, hayvan hastalıkları, kırsal kalkınma, köy ekonomisi ve ziraat mektepleriyle ilgili ayrıntılar yer alıyordu.¹⁴⁵

Yukarda zikrettiğimiz yıllıkların dışında yine Osmanlı Ermenileri tarafından neşredilen Sargavakin Daretsyutsı (Սարկաւազին Տարեցոյց), Mevsim (Եղանակ), Jamanak Halk Yıllığı (Ժամանակի Ժողովրդական տարեցոյցը), Haygaşen Yıllığı (-Հայկաշեն Տարեգիրք), Ermeni

141 Սուրեն Պարթեւեան, *Զմրնահայ Տարեցոյցը* (Իզմիր: Մամուրեան, 1920): 1-2.

142 Սուրեն Պարթեւեան, *Զմրնահայ Տարեցոյցը* (Իզմիր: Մամուրեան, 1920): 3-160.

143 Ս. Մխիթարեան, *Ժողովրդական Տարեգիրք* (Պէտլոտ: Ճարեան, 1939): 1-127.

144 Հ. Արամեանց, *Գիւղատնտեսի Տարեցոյցը* (Կ.Պոլիս: Կոհակ, 1914): ա, բ, է, գ.

145 Հ. Արամեանց, *Գիւղատնտեսի Տարեցոյցը* (Կ.Պոլիս: Կոհակ, 1914): 1-268.

Gençlerinin Yıllığı (Հայ Պատանիների Տարեցույցը), Erivan Yıllığı (Երևանի տարեցույցը) ve Özgürlüğün Yıllığı (Ազատության Տարեցույցը) gibi yıllıklar da bulunmaktaydı. Tarih, edebiyat, sanat ve siyasetle ilgili kolajlardan oluşan bu yıllıklar Osmanlı ve erken Cumhuriyet döneminin sosyokültürel yapısını deşifre edecek birinci el kaynaklar durumundadır.

Sonuç

Türkiye’de Ermeni matbuatının eski bir tarihi vardır. İstanbul’da ilk Ermeni matbaası 1567’de yani ilk Türk matbaasının açılmasından yaklaşık 139 yıl önce kurulmuştur. Ermeni matbaasının bu ilk döneminde daha çok dini ve felsefesi eserler yayımlanmış fakat 1850’den sonra edebiyat, dilbilim, tarih, din, felsefe, eğitim ve hukuk alanında yüzlerce kitap neşredilmiştir. Diğer taraftan Osmanlı Ermenileri, Tanzimat döneminden itibaren Ermenice ve Ermeni harfli Türkçeyi kullanarak birçok gazete ve dergi de yayınlanmıştır. Bu zengin envanter arasındaki en önemli yayınlardan biri de kuşkusuz salname formatındaki yıllık ve takvimlerdir. İlk Ermenice salname 1757 yılında Vartapet Çamçıyan tarafından Venedik’te basılmıştır. İstanbul’da yayınlanan ilk Ermenice salname ise 1776 yılında Madteos tarafından yayınlanmıştır. İlk zamanlar basit kilise takvimleri görünümündeki salnameler zamanla geliştirilerek sofistike kaynaklara dönüştürülmüştür.

Ermenice salnameler ihtiva ettikleri malzeme bakımından son derece velut ve derin bir envanterdir. Burada Osmanlı Devleti’nin ve erken Cumhuriyet döneminin demografik ve topoğrafik özelliklerini; sivil ve askeri erkânın isimlerini, rütbelerini, görev ve ikamet yerlerini; vilayetlere bağlı kaza, nahiye ve sancakların birbirine veya diğer vilayetlere olan mesafelerini; Osmanlı taşrasındaki madenlerin, memleahaların, ormanların, mera ve çayırın durumunu; kamu binalarının, vakıf mallarının, şehirlerdeki bayındırlık işlerinin, yol, köprü ve menfezlerin dökümünü; sanayi müesseselerinin ve tarım arazilerinin özelliklerini; ithalat ve ihracat oranlarını, vergi kalemlerini; Osmanlı şehirlerinin genel bütçesini, sosyoekonomik refah düzeyini; eğitim ve sağlık kurumlarının istatistiksel özelliklerini; asarîyatika cinsinden sanat eserlerinin, arkeolojik mekânların, tarihi eser kabilindeki cami, türbe, mescit, tekke, kilise ve manastırların envanterini; dolayısıyla Osmanlı Devleti’nin ve Türkiye Cumhuriyeti’nin idarî, askerî, malî ve sosyokültürel ayrıntılarını bulmak mümkündür. Bu bağlamda salnameler geç Osmanlı ve erken cumhuriyet dönemine ışık tutan derin ve velut kaynaklardır.

Ermenice salnameler azınlık çalışmaları bağlamında da araştırmacılara zengin bir perspektif sunmaktadır. Salnameler kilise hiyerarşisinin ayrıntılarını,

Ermeni memurların prosopografik kayıtlarını, Ermeni kiliselerinin ve manastırlarının tarihçelerini ve gelir kaynaklarını, Patrikhanenin yargılama usullerini, evlenme istatistiklerini, evlilik harçlarını, Ermeni basını ve edebiyatını, Ermenice yer isimlerinin gösterildiği onomastik tabloları, Ermeni toplumunun demografik özelliklerini, Ermeni meselesini ilgilendiren güncel tartışmaları, Ermeni cemaatinin miras, vakıf ve hayır işleriyle ilgili yasal prosedürlerini ihtiva etmektedir. Ayrıca salnameler eğitim tarihi açısından da benzersiz bir envanter sunmaktadır. Burada Ermeni okullarının fiziksel durumlarına, sayısal özelliklerine, okullarda okutulan ders kitaplarına, müfredatlara, mezun olan öğrenci sayılarına ve eğitim kadrosunun ayrıntılarına kadar zengin bir içerik sunulmaktadır.

KAYNAKÇA

Ամիրենց, Հ. *Անկուտիներուն Զուարճալի Տարեցոյցը 1915*. Կ. Պոլիս: Թաշճեան, 1915.

Ամիրենց, Հ. *Անկուտիներուն Զուարճալի Տարեցոյցը 1919*. Կ. Պոլիս: Տէր Ներսեսեան, 1919.

Ամիրենց, Հ. *Անկուտիներուն Զուարճալի Տարեցոյցը 1921*. Կ. Պոլիս: Սահակեան, 1921.

Ամիրենց, Հ. *Անկուտիներուն Զուարճալի Տարեցոյցը 1922*. Կ. Պոլիս: Սահակեան, 1922.

Ամիրենց, Հ. *Անկուտիներուն Զուարճալի Տարեցոյցը 1924*. Կ. Պոլիս: Սեթեան, 1924.

Ամիրենց, Հ. *Անկուտիներուն Զուարճալի Տարեցոյցը 1925*. Կ. Պոլիս: Սեթեան, 1925.

Ամիրենց, Հ. *Անկուտիներուն Զուարճալի Տարեցոյցը 1926*. Կ. Պոլիս: Արեւ, 1926.

Ամիրենց, Հ. *Անկուտիներուն Զուարճալի Տարեցոյցը 1927*. Կ. Պոլիս: Արեւ, 1927.

Արամեանց, Հ. *Գիւղատնտեսի Տարեդոյրը*. Կ. Պոլիս: Կոհակ, 1914.

Այվազյան, Գայանէ. “Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյանի տպագրական գործունեությունը”. *Էջմիածին: Պաշտօնական ամսագիր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի, ԿԸ/Ը (2012):* 48-54.

Բարլոյան, Մ. Ա. *Հայ պարբերական մամուլը. Մատենագիտական համահավաք ցուցակ (1794-1980)*. Երևան: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ, 1986.

Բաղտասարեան, Գ. *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց. Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրություն, 1897.*

Բաղտասարեան, Գ. *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց. Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրություն, 1899.*

Բաղտասարեան, Գ. “Արեվելյան Որբանոց Հոբելյանը”. *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց Հանրագիտական* (1901):117-122.

Բաղտասարեան, Գ. “Արեվելյան Որբանոց Պրուսա”. *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց Հանրագիտական* (1903):134-137.

Բաղտասարեան, Գ. *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց*. Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն, 1904.

Բաղտասարեան, Գ. *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց*. Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն, 1905.

Բաղտասարեան, Գ. *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց*. Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն, 1906.

Բաղտասարեան, Գ. *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց*. Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն, 1907.

Բաղտասարեան, Գ. *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց*. Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն, 1908.

Բաղտասարեան, Գ. *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց*. Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն, 1909.

Բաղտասարեան, Գ. *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց*. Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն, 1911.

Բաղտասարեան, Գ. *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց*. Կոստանդնուպոլիս: Մատթեոսեան Տպագրութիւն, 1912.

Barsomian, Hagop L. *İstanbul'un Ermeni Amiralar Sınıfı*. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2013.

Bilgin, Aydın. “Salname”. *İslam Ansiklopedisi*, 36 (2008): 51-54.

Birinci, Ali. “Osmanlı Tıbaat ve Matbuat Hayatında (1567-1908) Ermeniler”. *Yeni Türkiye*, 60 (2014): 1-22.

Çoker, Fahri. “Bahriye Salnameleri”. *Donanma Dergisi*, 76 (1963): 1-3.

Dabağyan, Levon Panos. *Türkiye Ermenileri Tarihi*. İstanbul: IQ Yayınları, 2003.

Դավթյան, Հ. Մ. “Կ. Պոլսի հայ-կաթոլիկների գաղտնի տպարանը”. *ՀՄՄՌ ԳՍ Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների* 1 (1965): 29-40.

Duman, Hasan. *Osmanlı Yıllıkları (Salnameler ve Nevsaller)*. İstanbul: IRCICA Yayınları, 1982.

Ersoy, Osman. *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*. Ankara: Güven Basımevi, 1959.

Ertuğ, Refik Hasan. “Nezaret ve Eyalet Salnameleri”. *Hayat Tarih* 9 (1973):10-16.

Ertuğ, Refik Hasan. “Osmanlı Devrinde Salnameler”. *Hayat Tarih* 9 (1973):16-22.

Ertuğ, Refik Hasan. “Eski Harflerle Özel Yıllıklar”. *Hayat Tarih* 10 (1974):19-24.

Գաբամաճեան, Սիմոն. “Զեկոյց”. *Գրպանի Տարեցոյց*. Կ. Պոլիս: Ազնաւոր, 1920.

Գաբամաճեան, Սիմոն. *Գրպանի Տարեցոյց*. Կ. Պոլիս: Քէշիշեան Որդի, 1921.

Գաբամաճեան, Սիմոն. *Գրպանի Տարեցոյց*. Կ. Պոլիս: Պալըքճեան, 1922.

Գաբամաճեան, Սիմոն. *Գրպանի Տարեցոյց*. Կ. Պոլիս: Օ. Արզուման, 1923.

Գաբամաճեան, Սիմոն. *Գրպանի Տարեցոյց*. Կ. Պոլիս: Արամեան, 1924.

Գաբամաճեան, Սիմոն. *Գրպանի Տարեցոյց*. Կ. Պոլիս: Արամեան, 1925.

Գաբամաճեան, Սիմոն. *Գրպանի Տարեցոյց*. Կ. Պոլիս: Սեթեան, 1926.

Գաբամաճեան, Սիմոն. *Գրպանի Տարեցոյց*. Կ. Պոլիս: Սեթեան, 1927.

Գաբամաճեան, Սիմոն. *Գրպանի Տարեցոյց*. Կ. Պոլիս: Սեթեան, 1929.

Գաբամաճեան, Միսնն. *Գրպանի Տարեցոյց*. Կ. Պոլիս: Մեթեան, 1930.

Գաբամաճեան, Միսնն. *Գրպանի Տարեցոյց*. Կ. Պոլիս: Մազասճեան, 1931.

Գալեմքեարեան, Վ. *Գրիգորիա Պատմութիին Հայ Լրագրութեան*. Վիեննա: Միսիթարեան Տպարան, 1893.

Gerçek, Selim Nüzhet. “İstanbul Salnameleri”. *Akşam*, 18 Haziran 1941.

Gerçek, Selim Nüzhet. “Vilayet ve Nezaret Salnameleri”. *Akşam*, 27 Haziran 1941.

Gerçek, Selim Nüzhet. *Matbuat Tarihi*. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2019.

Gür, Alim. *Ebüzziya Tefvik Hayatı; Dil, Edebiyat, Basın, Yayın ve Matbaacılığa Katkıları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998.

Ղուկասյան, Կ. Գ. “Լրո գիրը Որպես Սկզբնաղբյուր”. *Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների* 6 (1969): 61-68.

Ղազարեան, Վ. *Տարեցոյց-Բժշկական եւ արողջապահական*. Կ. Պոլիս: Արաքս, 1914.

Ղազարոսեան, Կ. *Տիեզեռական Տարեցոյց*. Կոստանդնուպոլիս: Արամեան, 1873.

Խառատյան, Ալբերտ. “Ամիրաների դասը Կոստանդնուպոլսի հայ համայնքում (XVIII դ. II կես -1860-ական թվականներ)”. *Պատմա-բանասիրական հանդես* 3 (2013): 22-28.

Հարութիւնեան, Խորեն. *Օրացոյց*. Կոստանդնուպոլիս: Արզումեան, 1921.

Հայ գրատպություն և գրքարվեստ հանրագիտարան. Խմբագիր. Հովհաննես Այվազյան. Երևան: Հանրագիտարան, Հայկական հանրագիտարան հրատ, 2015.

Hospian, Anahid. “Mürur-ı Kütah Ber-Tarihçe-i Salnameha-i Ermeni”. *Fasılname-i Ferheng Peyman (Tahrán)*, 61 (Payız 2011): 120-126.

Հովսեփյան, Մարիամ Վրամի. *Արեվմտահայ Մամուլի Պատմություն*. Երևան: ԵՊՀ Հրատարակչություն, 2014.

Հովսեփյան, Մարուզե. *Օրացոյց*. Կոստանդնուպոլիս: Պաղտատլեան, 1886.

Հովսեփյան, Մարուզե. *Օրացոյց*. Կոստանդնուպոլիս: Պաղտատլեան, 1887.

Հովսեփյան, Մարուզե. *Օրացոյց*. Կոստանդնուպոլիս: Պաղտատլեան, 1911.

“Sal-name”, *İslam Ansiklopedisi* 10 (1993): 134-136.

İzğöer, Ahmet Zeki. “Osmanlı Salnamelerinin Şehir Tarihi Bakımından Önemi”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3 (2005): 539-552.

Քահանայ Երեմիայ. *Օրացոյց*. Կոստանդնուպոլիս: Սուրբ Փրկիչ, 1861.

Քահանայ Երեմիայ. *Օրացոյց*. Կոստանդնուպոլիս: Զարդարեան, 1875.

Քահանայ Երեմիայ. *Օրացոյց*. Կոստանդնուպոլիս: Գործարան Զարդարեան, 1876.

Քահանայ Երեմիայ. *Օրացոյց*. Կոստանդնուպոլիս: Պարոնեան, 1877.

Քահանայ Երեմիայ. *Օրացոյց*. Կոստանդնուպոլիս: Գավաֆեան, 1879.

Քէչեան, Բիւզանդ. *Պատմութիին Ս. Փրկչի Հիիանդանցին*. Կ. Պոլիս: Տպագրութիւն Գ. Պաղտատլեան, 1887.

Koloğlu, Orhan. *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*. İstanbul: Pozitif Yayınları, 2006.

Կորկոթյան, Քնարիկ. *Հայ Տպագիր Գիրքը Կոստանդնուպոլսում*. Երեւան: Հայկական ՍՍՌ Կուլտուրայի Մինիստրություն, 1964.

Kreiser, K. “Sal-Name”. *The Encyclopaedia of Islam* 8 (1995): 898.

Mccarthy, Justin ve Hyde Dennis. “Otoman İmperial and Provincial Salnames”. *Middle East Studies Association Bulletin* XIII (1979): 10-13.

Մխիթարեան, Ս. *Ժողովրդական Տարեգիրք*. Կ. Պոլիս: Ճարեան, 1939.

Մուրադյան, Անահիտ. “Հայ Տպագրության 500-ամյակը”. *Պատմա-Բանասիրական Հանդես* 1 (2012): 53-66.

Օտեան, ԵԵրուանդ. *Երզիծական Տարեցոյց 1921*. Կ. Պոլիս: Տէր Սահակեան, 1921.

Օտեան, ԵԵրուանդ. *Երզիծական Տարեցոյց 1922*. Կ. Պոլիս: Պալըզճեան, 1922.

Pakalın, Mehmet Zeki. “Salname”. *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* 3 (1993):105-106.

Pala, İlhan. “Osmanlı Salnameleri ve Tarih Araştırmalarındaki Kaynak Olarak Önemi”. *İKTİBAS*, 23 (2010): 1-14.

Pamukciyan, Kevork. *Ermeni Harfli Türkçe Metinler*. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2002.

Պարոնեան, Կ. Ա. *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց*. Կոստանդնուպոլիս: Սատթեոսեան Տպագրութիւն, 1900.

Պարոնեան, Կ. Ա. *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց*. Կոստանդնուպոլիս: Սատթեոսեան Տպագրութիւն, 1901.

Պարոնեան, Կ. Ա. *Ընդարձակ Համազգային Օրացոյց*. Կոստանդնուպոլիս: Սատթեոսեան Տպագրութիւն, 1902.

Պարթեւեան, Սուրեն. *Զմիւռնահայ Տարեցոյցը*. Իզմիր: Մամուրեան, 1920.

Պերպերեան, Նշան Կ. *Ժողովրդական Տարեցոյց*. Կոստանդնուպոլիս: Պերպերեան, 1894.

Պերպերեան, Նշան Կ. *Ժողովրդական Տարեցոյց*. Կոստանդնուպոլիս: Պերպերեան, 1895.

Պերպերեան, Նշան Կ. *Ժողովրդական Տարեցոյց*. Կոստանդնուպոլիս: Պերպերեան, 1896.

Պերպերեան, Նշան Կ. *Ժողովրդական Տարեցոյց*. Կոստանդնուպոլիս: Պերպերեան, 1897.

Պերպերեան, Նշան Կ. Ժողովրդական Տարեցոյց. Կոստանդնուպոլիս: Պերպերեան, 1899.

Պերպերեան, Նշան Կ. Ժողովրդական Տարեցոյց. Կոստանդնուպոլիս: Պերպերեան եւ Որդի, 1905.

Պերպերեան, Նշան Կ. Ժողովրդական Տարեցոյց. Կոստանդնուպոլիս: Պերպերեան, 1908.

Սահակյան, Վերա. “Հայկական տպագրությունը 1915–2016 թթ. Օսմանյան կայսրությունում և Թուրքիայի հանրապետությունում”. *Բանբեր Հայագիտության* 1 (2017): 162-174.

Սելիմեան, Յարութիւն. “Շտեմարան Պիտանի գիտելեացը եւ իր «Յայտարարութիւն»ը”. *Հայկազեան հայագիտական հանդէս* 38 (2018): 757-766.

Serçe, Erkan. *İzmir’de Kitapçılık*. İzmir: Akademi Kitabevi, 1996.

Sertoğlu, Midhat. *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1958.

Sütçü, Tevfik. “Sosyal Bilimlerde Araştırma Kaynağı Olarak Almanaklar, Salnameler ve Yıllıklar”, *İlmi Araştırmalar* 18 (2004): 79-92.

Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի. Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Տեր Մինասեան, 1900.

Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի. Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթեոսեան, 1901.

Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի. Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթեոսեան, 1902.

Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի. Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթեոսեան, 1903.

Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի. Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթեոսեան, 1904.

Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի. Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթեոսեան, 1905.

Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի. Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1906.

Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի. Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1907.

Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի. Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1909.

Ընդարձակ Տարեցոյց. Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Սէթեան, 1925.

Ընդարձակ Տարեցոյց. Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Սէթեան, 1926.

Ընդարձակ Տարեցոյց. Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Մագասճեան, 1927.

Ընդարձակ Տարեցոյց. Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Սէթեան, 1928.

Ընդարձակ Տարեցոյց. Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Սէթեան, 1929.

Ընդարձակ Տարեցոյց. Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Սէթեան, 1930.

Ընդարձակ Տարեցոյց. Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Սէթեան, 1931.

Ընդարձակ Տարեցոյց. Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Սէթեան, 1932.

Ընդարձակ Տարեցոյց. Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Սէթեան, 1933.

Ընդարձակ Տարեցոյց. Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Սէթեան, 1934.

İskit, Server. *Türkiye’de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*. İstanbul: Devlet Basımevi, 1939.

Kabacalı, Alpay. *Türk Yayın Tarihi (Başlangıçtan Tanzimat'a Kadar)*. Ankara: Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, 1987.

Koçu, Reşad Ekrem. "Ermeni Matbaaları". *İstanbul Ansiklopedisi* 10 (1971).

Meliki, Anoşik. "Tarihçe-i San'at-ı Çap-ı Ermeniyan". *Fasılname-i Ferheng Peyman (Tahrán)* 61 (Payız 2011): 42-60.

Մեվսիմնամե, Ասիթանե: Փափագեան, 1882.

Mildanoğlu, Zakarya. *Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000*. İstanbul: Aras Yayınları, 2014.

Takvim-i Vakayi, No. 818, 18 Ekim 1865.

Օրացոյց. Կոստանդնուպոլիս: Հոհաննիս Ե Պողոս, 1792.

Օրացոյց. Կոստանդնուպոլիս: Մատթէոս, 1825.

Օրացոյց. Կոստանդնուպոլիս: Արապեան, 1831.

Օրացոյց. Կոստանդնուպոլիս: Միլիենտիսեան, 1844.

Օրացոյց. Կոստանդնուպոլիս: Միլիենտիսեան, 1845.

Օրացոյց. Կոստանդնուպոլիս: Միլիենտիսեան, 1851.

Օրացոյց. Կոստանդնուպոլիս: Միլիենտիսեան, 1852.

Օրացոյց. Կոստանդնուպոլիս: Միլիենտիսեան, 1858.

Օրացոյց. Կոստանդնուպոլիս: Տերոյենց, 1867.

Օրացոյց. Կոստանդնուպոլիս: Արամեան, 1881.

Օրացոյց. Կոստանդնուպոլիս: Արամեան, 1882.

Սալնամե. Իսթանպոլ: 1884.

Տարեցոյց Ազգային Հիւանդանոցի. Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Սէթեան, 1924.

Թեւեան, ԲԵՐԶԱՆԻԿԻՆ *Տարեցոյցը*. Կոստանդնուպոլիս: Առեւտրական, 1928.

Թեւեան, Բ. *Երջանիկին Գիրքը*. Կոստանդնուպոլիս: Մագասճեան, 1935.

Թեւեան, Բ. *Երջանիկ Տարի*. Կոստանդնուպոլիս: Աքթարեան, 1939.

Teotig. *Baskı ve Harf-Ermeni Matbaacılık Tarihi*. İstanbul: Bir Zamanlar Yayıncılık, 2012.

“Թեոդիկ (Թեոտորոս Լեպճինճեան, 1873-1928)”, *Ազատ Օր* (2018): 1.

Թեոդիկ . *Ամէնուն Տարեցոյցը 1907*. Կոստանդնուպոլիս: Ներսեսեան., 1907.

Թեոդիկ . *Ամէնուն Տարեցոյցը 1912*. Կոստանդնուպոլիս: Ներսեսեան, 1912.

Թեոդիկ . *Ամէնուն Տարեցոյցը 1913*. Կոստանդնուպոլիս: Ներսեսեան, 1913.

Թեոդիկ . *Ամէնուն Տարեցոյցը 1914*. Կոստանդնուպոլիս: Հովակիմեան, 1914.

Թեոդիկ . *Ամէնուն Տարեցոյցը 1915*. Կոստանդնուպոլիս: Հովակիմեան, 1915.

Թեոդիկ . *Ամէնուն Տարեցոյցը 1916-1920*. Կոստանդնուպոլիս: Քէշիշեան, 1920.

Թեոդիկ . *Ամէնուն Տարեցոյցը 1921*. Կոստանդնուպոլիս: Հովակիմեան, 1921.

Թեոդիկ . *Ամէնուն Տարեցոյցը 1922*. Կոստանդնուպոլիս: Հովակիմեան, 1922.

Tokgöz, Ahmet İhsan. *Matbuat Hatıralarım*. Haz. Necati Tonga. Ankara: Çolpan Yayınları, 2020.

Թովայան, Երուանդ. *Կավոռօշին Տարեցոյցը 1910*. Կ. Պոլիս: Նշան-Պապիկեան, 1910.

Թովայան, Երուանդ. *Կավոռօշին Տարեցոյցը 1911*. Կ. Պոլիս: Արզուման, 1911.

Թուլայան, Երուանդ. *Կավոռօշին Տարեցոյցը 1913*. Կ. Պոլիս: Կավրոռ, 1913.

Թուլայան, Երուանդ. *Կավոռօշին Տարեցոյցը 1915*. Կ. Պոլիս: Կավրոռ, 1915.

Թուլայան, Երուանդ. *Կավոռօշին Տարեցոյցը 1919*. Կ. Պոլիս: Օննիկ Բարսեղեան, 1919.

Թուլայան, Երուանդ. *Կավոռօշին Տարեցոյցը 1920*. Կ. Պոլիս: Ճառեան, 1920.

Թուլայան, Երուանդ. *Կավոռօշին Տարեցոյցը 1922*. Կ. Պոլիս: Սիմօն Օհանեան, 1922.

Թուլայան, Երուանդ. *Կավոռօշին Տարեցոյցը 1926*. Կ. Պոլիս: Կավրոռ, 1926.

Topuz, Hıfzı. *100 Soruda Türk Basın Tarihi*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1973.

Topuz, Hıfzı. *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2003.

Թրուվանց, Ա. “Ծագումով Ակնեցի Նշանավոր Հոգեվորականներ”. *Jamanak*, 31 Mayıs 2024. <http://www.jamanak.com/content/ընկերա-վշակութային/23-05-2024-ծագումով-ակնեցի-նշանավոր-հոգեւորականներ>.

Թուղլաճյան, Բ. Ս. “Հայկական տպագրությունը Օսմանյան կայսրությունում և հայերու նպաստը թուրքական տպագրական արվեստին”. *Արևելագիտական ժողովածու* 12 (1985): 98-115.

Türkay, Cevdet. Osmanlı İmparatorluğu Devlet Teşkilatından Örnekler-İlk Resmi Salname. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*. 60 (1972): 17-25.

Yalman, Ahmet Emin. *Modern Türkiye'nin Gelişim Sürecinde Basın*. Birgen Keşoğlu'nun çevirisi. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.

Yarman, Arsen. *Ermeni Yazılı Kültürü*. İstanbul: Aras Yayınları, 2012.